Türk Dil Bilimi Çalışmaları

Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU[*]

Özet: Bilişsel ve *bilişimsel*[1] dil bilimi çalışmaları sonuçlarının sosyal bilimlerde ve uygun alanlarındaki uygulanış süreci, son zamanlarda giderek hız kazanmaktadır. Bu bağlamda, XI. yüzyıldan günümüze kadar sürdürülen kaynak nitelikli, betimlemeli ve karşılaştırmalı-tarihî Türk dil bilimi çalışmaları, temel konularıyla özetlenmekte, farklı lengüistik gelenekleriyle ve doğrultularıyla bilişsel olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra, Türk dil bilimine ilişkin bazı dil bilimsel betimlemelerin bilişsel dil bilimi açısından kavramsallaştırılması ve kategorileştirilmesi sorunlarına da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bilişsel, bilişimsel, Türk yazı dilleri ve lehçeleri, dil bilimi, dil bilgisi, kavramsallaştırma, kategorileştirme

Giriş

Bilişsel ve Bilişimsel Dil Bilimi Kavramları

XX. yüzyılın son çeyreğinden beri dil üzerine bilim disiplininin temel tesisatları değişime uğramaktadır. Söz konusu tesisatların değişim süreçlerinden şimdi hem dil-konuşma oluşturucu dizilerin ve dizimlerin (sentagmaların) hem de dizisel ve dizimsel dil belirlemelerinin yinelenmesi olarak söz edilmektedir. Artık dil diğer entelektüel faaliyet biçimleriyle bir arada ele alınmakta ve dil biliminin incelenme hedefi buna uygun olarak değişmektedir. İnceleyicilerin dikkati, konuşucuların bilinçli dil faaliyeti üzerinde yoğunlaşmaktadır. Dilin kendisi ise, tüm gerekli verilerliyle algılama kaynağı olarak gösterilmektedir. Bilişsel ve bilişimsel dil bilimi kavramlarının içeriğini oluşturan bilgi düzeyi birleşenleri de *bu bağlamd*a belirlenmektedir.

İnsan bilgisi veya bilgi düzeyi sistemi nasıl kurulmuştur, hangi biçimlerde mevcuttur, bu alanda hangi mekanizmalar işlemektedir? Bunlar ve dolayısıyla hem varlık simgeleri ve gelişmelerine ilişkin olgu ve olayların hem de duyguların oluşturduğu bilgilerin düşünüşteki algılanma süreçleri, bilişsel dil bilimince irdelenmektedir. Dil aracılığıyla algılanan ve düzeysel bir sistem oluşturulan *bilgi hiyerarşisinin* alt ve üst birleşenleriyle *kavramsallaştırılması* ve *kategorileştirilmesi* eğilimleri, söz konusu disiplinin temel yöntembilimsel doğrultularını oluşturmaktadır. Elektronik ve bilgisayar teknolojileri ve gelişmeleri

[*] *Gazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü/Ankara*
mehman_musaoglu@mynet.com

temelinde insan bilincinin dil aracılığıyla modelleştirilmesine yönelik çalışmalar ise, bilişimsel dil bilimince sürdürülmektedir.

Sosyal bilimlerin içerisinde bir dil bilimsel disiplin düzeyinde belirtilen birincil kuramsal doğrultu Türkçe olarak *bilişsel dil bilimi,* ikincil uygulamalı doğrultu *bilişimsel dil bilimi* olarak adlandırılabilir.

Dil biliminin kategorilere dayalı bilimsel temeli, gözle görülür bir biçimde genişlemiştir. Çözümlenecek sorunlar, inceleyicilerden sadece dil biliminin ve uygun alanlarının değil, felsefe, algılama kuramı, mitoloji, halk bilimi, tarih, psikoloji, antropoloji vb. diğer sosyal bilimlerin de verilerini değerlendirmeyi gerektirir. İlk sırada da algılama kuramı, psikoloji ve kültür bilimi deneysel kategorilerinin irdelenmesi yer almaktadır. Bu bağlamda, çeşitli dillere ilişkin ontolojik-tipolojik nitelikli karşılaştırmalı-betimlemeli çalışmalarda uygulanan en yeni lengüistik yöntemler, kavramsal çizimleriyle biçimlendirilmekte ve buna bağlı olarak da geniş dünya bilgisine dayalı bilişsel dil bilimi uygulanma alanlarının giderek genişlediği gözlemlenmektedir (Maslova 2004; Andreeva 2004 vb.).

Günümüzde çağdaş yorumlanmasıyla insan entelektine ve bir bütün olarak algılanan deneyimine ilişkin soyut ve somut kavramların birleştirilebilir kategorilerle farklı içerikteki betimlenişi, bilişsel dil bilimince yapılmaktadır. Sözgelimi insana özgün *sitem, teessüf, niyet, istek, amaç, değerlendirme, nedensellik vb*. algılanış alanları, yaşamsal örnekleriyle belirlenmektedir. Ses, morfem, sözcük, deyim ve metin dil bilimsel sıralamaların dil-konuşma birimleriyle fonetik, morfolojik, söz dizimsel, sözcüksel ve deyim bilimsel olarak biçimlenen kategorileşmeleri ve toplum, birey-konuşan, ileti ve yorumlayıcı-dinleyen gibi konuşma-diskur olgularıyla gerçekleşen kavramsal şemaları, bugün artık çeşitli dillerin verileriyle çizilebilmektedir. Hatta daha geniş bir bilişsel eksende öznellik//nesnellik değerleri karşılaştırılmaktadır. Öznellikle ilintili ayrıca bir *dil merkezciliği* veya *"bencilliği",* dolayısıyla olay ve olguların değerlendirilmesinde gerek içerik gerek anlatım bakımından diğer sosyal temellerle karşılaştırmada dile dayalılık kuramı oluşturulmaktadır. Dil biçimlerinin ve onların arkasındaki kavramsal yapıların çeşitli açılarının incelenişinde, dil ağırlıklı merkezcilik kuramının sonraki gelişimi bilimine, şimdi en çok insani bilimlere yönelik bilişsel dil biliminin katkısının olduğu vurgulanmaktadır (Zalizniyak 2004; Muryasov, Samigullina, Fedorova 2004 vb.).

Bilişsel dil biliminde en temel etken olarak değerlendirilen antropolojik merkezcilik veya insan olgusu, çağdaş lengüistiğin karakteristik özelliklerinden biri düzeyinde çoğu kez bilimsel incelemelerin yöntem bilimsel temeli olarak da öne çıkmaktadır. Böyle bir yöntem bilimsel temel ise, insan entelektine dayalı dil olguları ilişkilerinin, bundan sonra dünyanın algılanışında bir başlangıç noktası doğrultusunda ele alınacağı sinyallerini vermektedir.

Bilişsel bilimlerin son 20 yıl içerisinde aldığı mesafe irdelendiğinde şöyle bir sonuca da varılabilmektedir: Antropolojik merkezcilik açısından bilişsel felsefe, sosyoloji, psikoloji vb. düzeylerinde nitelendirilebilir bilgi alanları içerisinde ana çizgileriyle yöntembilimsel olarak temelleştirilebileni bilişsel dil bilimidir. Bu da sosyal bilimlerin içerisinde onun ne denli bir öneme sahip olduğunu bir kez daha vurgulamaktadır. Bilişsel dil bilimi yöntemleriyle, her şeyden önce *yeni dil gerçekleri* olarak belirlenebilir olgular incelenmektedir. Bunları ise, *doğal kategorilerin* yanı sıra, dil

biçimlenmelerinin yardımıyla nesnelleştirilen ve insan düşünüşünde özel yapılarıyla ve göstergeleriyle mevcut olan çevreleri, çevrelenmeleri, sahneleri, senaryoları vb. ile oluşan ebatları oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak dilin doğrudan gerçekliği veya varlığı değil, insan edincinde yer alan kavramsal tabloyu yansıttığı denebilir (Gurev 2005). Bu düşünceyi bilişsel dil bilimi tarihinde ilk kez Jackendolff ifade etmiştir. O, dilin insan bilincinde kavramsal olarak işlenilmiş ve gösterimler halına getirilmiş bilgiler sisteminden ibaret olduğunu ve bu bilgileri yansıttığını göstermiştir (Jackendolff 1984). Bu ise, dünyadaki ulusal ve evrensel nitelikli sosyal olayların, doğal nicelikli olguların ve bilimsel gelişmelerin dil aracılığıyla kavramsallaştırılması ve kategorileştirilmesi çalışmalarının hızlandırılışına yol açmıştır.

Türk Dil Biliminin Gelişme Aşamaları

Bundan önceki çalışmalarımızda ve özellikle de V. Uluslararası Türk Dili Kurultayında sunduğumuz bildiride, Türk dil biliminde veya Türk yazı dilleri ve lehçeleri üzerine yapılan dil çalışmalarında gelinen son noktayı değerlendirmiştik. Hem geleneksel hem de yeni dil bilimsel yöntemlerle yapılan çalışmaların bazı yanlışlarını ve tutarsızlıklarını göstermeye çalışmıştık. Görüşlerimizi Çuvaş, Yakut ve Türk dil ve yazı dilleri bütünleşik dil akrabalığı bağlamında belirtmiştik. Türk yazı dilleri ve lehçeleri olarak belirlenen Oğuz, Kıpçak, Karluk ve Kırgız dil gruplarının birbiriyle yakın ve söz konusu grupların her birini oluşturan dillerin ise en yakın dil-konuşma akrabalığı düzlemleri doğrultusundaki incelenişinin bilişsel açıdan doğru olacağını göstermiştik. Bu bağlamda, Türkçe üzerine yapılan dil çalışmalarının *Türkoloji* değil, *Türk dil bilimi* adıyla adlandırılmasının gerektiğini vurgulamıştık (Musaoğlu 2002: 1-11; 13-20; 21-27; 32-36; 41-52; 306-313; 2004a; 2004b; 2004c vb.).

Söz konusu dala ilişkin şimdiye kadar salt karşılaştırmalı eksende, karşılaştırmalı-tarihî ve karşılaştırmalı-betimlemeli yöntemlerle yapılan dil çalışmalarını da ayrıca olarak ele almıştık (Musaoğlu: 2004a). *Bu makalemizde ise, sözün geniş anlamında genel Türk dili (Türkçe) sözün dar anlamında çeşitli tarihî Türk dilleri ve lehçeleri ve çağdaş yazı dilleri üzerine yapılan temel Türk dil bilimi çalışmaları, konularıyla gruplandırılmaktadır. Betimlemeli olarak geleneksel dil bilimsel yöntemle yapılan çalışmalar ele alınmakta ve doğrudan konuşulan ve yazılan dillerin kendisi değil onların üzerine yapılan çalışmaların incelenmesi, dil bilimi gelişmeleri ışığında söz konusu edilmektedir.*

Türk yazı dilleri ve lehçeleri üzerine yapılan dil çalışmaları, şimdiye kadar çoğunlukla geleneksel nitelikli betimlemeli dil bilimsel yöntemlerle sürdürülmüştür. Dil biliminin tarihî gelişimiyle ilintili olarak geleneksel dil biliminde yapılan kimi lengüistik düzenlenmeler ve yöntem bilimsel yenilikler, söz konusu çalışmalarda ne yazık ki düzenli olarak uygulanmamıştır. Bu da, Türkçenin evrensel bir dünya dili olarak kullanımına, eğitimine ve öğretimine ilişkin sorunlarının hem genel dil bilimi bağlamında tartışılmasını hem de bilişsel ve bilişimsel olarak irdelenmesi ve modelleştirilmesi çalışmalarının sürdürülmesini engellemektedir.

1950'li yıllarında, geleneksel nitelikli dil bilimi düzenlemelerinin yapısal, anlamsal ve işlevsel dil bilimi uygulamalarına dönüşümü sürecine girilmiştir. XX. yüzyılın son çeyreğinde ise, bilişsel ve bilişimsel dil bilimi yöntemleri söz konusu temelde biçimlenmiştir. Söz konusu yöntemlerin Türk dil biliminde doğrudan uygulanışı, Türkçenin evrensel bir ortak dünya dili olarak ele alınmasının sağlanmasında yardımcı olabilir.

Türk dil bilimine ilişkin yapılmış kaynak çalışmaların söz konusu yöntem bilimsel doğrultular açısından değerlendirilmesi, tarihinin yazılması ve buna bağlı olarak Türkçenin kronolojik gelişim evrelerinin yeniden belirlenmesi gerekir. Dolayısıyla, konuya ilişkin *Türk Dil Bilimi Tarihi*, *Çağdaş Türk Dil Bilimi, Türk Dil Bilimi Kuramı ve Uygulamaları* dersleri ve kursları net bir biçimde belirlenmeli ve uygun ders kitapları yazılmalıdır. Nitekim dilimizin kullanımına, eğitimine ve öğretimine ilişkin tüm çalışmaların, bilişsel ve bilişimsel gelişmelerin bilinciyle sürdürülmesi gerçeği artık herkesçe bilinmektedir. İşte son zamanlarda Türkiye'de ve Türk Dünyasında Elektronik ve Bilgisayar Teknolojilerinin Türkçeye uygulanması sorunlarına ilişkin çeşitli etkinliklerin düzenlenmesi de bunu açıkça ispatlamaktadır (IV. Bilişim İşbirliği Forumu 2004; Sosyal Bilimlerde Süreli Yayınlar ve Bilgi Teknolojileri 2005; Bilgisayar Destekli Dil Bilimi Çalıştayı Bildirileri 2006 vb.).

Klâsik Türk yazı dilleri üzerine çalışmaların yapılması, XI-XIX. yüzyıllarda Lâtin kökenli Hint-Avrupa dillerinde Sanskrit'in araştırılmasıyla ivme kazanan betimlemeli dil bilimine dayalı Arap lengüistik ekolü geleneklerine göre yazılmış *ad, fiil, edat kelime bölükleri sınıflandırılmalı* dil bilgisi kitaplarının düzenlenmesiyle başlatılmıştır[2]. Bu çalışmaların 20 kadarı, Arap kökenli dil bilimcilerce ve İslam kültürünü benimsemiş Arap veya Türk olmayan yabancılarca yazılmıştır (Melioranskiy 1900: 4; Kaydarov 1999: 19-22; Tatarskaya grammatika 1993: 43). Nitekim P. M. Melioranskiy'nin Arap Filologu Türk Dili Üzerine (1900) adlı incelemesi de yazarı belli olmayan Türk dil bilgisi kitaplarına[3] ilişkin kaleme alınmıştır. Söz konusu çalışmalar, başta Hint-Avrupa dilleri olmakla belli bir ölçüde diğer dünya dillerine göre de belirlenen *kuşaktan-kuşağa devredilen dil bilimi geleneği*[4] ekseninde, Türkçe-Tatarca, Osmanlıca, Çağatayca ve Çarlık Rusya'sında çeşitli biçimlerde kullanılan Türk lehçeleri adlarıyla XIX. yüzyıldan itibaren yazılmıştır (Kâzım Beğ 1846; Böhtlingk 1851; Grammatika Altayskogo yazıka 1869; Melioranskiy 1894-1897 vb.).

Türk dil biliminde diyalektoloji, dil tarihi, edebî dil, kelime yapımı; sözcük, sözlük, deyim bilimleri; metin dil bilimi, dil bilimine giriş, genel dil bilimi; ses bilgisi ve dil bilgisi çalışmaları, Hint-Avrupa dilleri kökenli klâsik dil bilimi yöntemlerinin uygulanmasıyla XX. yüzyılın sonlarına ve günümüze kadar sürdürüle gelmiştir (Dmitriev 1940; 1948; Dırenkova 1940; 1941; 1948; Deny 1921; Brockelman 1954; Sevortyan 1962; 1966; Kononov 1956; 1960; 1980; Phılologıae Turcıcae Fundamenta 1959; Hıdırow 1959; Batmanov 1959; Häzirki zaman Türkmen dili 1960; Azımow ve Baýlyew 1961; Häzirki zaman türkmen dili 1962; Sovremennıy kazakskiy yazık 1962; Pokrovskaya 1964; 1978; Ahanov 1965; Hozirki uzbek adabiy tili 1966; Yazıki narodov SSSR 1966; Tekin 1968; Täçmyradow, Hudaýgulyew 1970; Grammatika azerbaydjanskogo...1971; Ergin 1972; Muxamedova 1973; Grammatika nogayskogo...1973; Hüseynzadə 1973; Grammatika xakasskogo…1975; Tenişev 1976a; 1976b; Grammatika sovremennogo başkirskogo...1981; Grammatika sovremennogo yakutskogo...1982; Caferoğlu 1984; Sızdıkova 1984; İşberdin 1986; Grammatika kırgızskogo...1987; Balakaev 1987; Mirzəzadə 1990; Aksan 1995; 2002; Karahan 1995; Hacıeminoğlu 1996; 1997; *Yazıki Mira: Tyurkskie* Yazıki (1997), *The Turkıc Languages* (1998) Banguoğlu 1998; Türkmen diliniñ grammatikası 1999; Cahit 2000; Korkmaz 2003; Ercilasun 2004 vb.).

Çeşitli bilimsel heyetlerce düzenlenen *Phılologıae Turcıcae Fundamenta* (1959) ve *Yazıki Narodov SSSR: Tyurkskie* Yazıki (1966), *Yazıki Mira: Tyurkskie* Yazıki (1997), *The Turkıc Languages* (1998) kaynakları, yukarıda belirtilen diğer eserlerle karşılaştırmada daha geniş ve farklı bir bilimsel açıklama içeriğine sahip. Söz konusu eserlerde, akraba ve yakın ve en yakın akraba Türk yazı dilleri ve lehçelerinin her birinin ses bilgisi, biçim bilimi, söz dizimi, söz varlığı, diyalektolojik özellikleri üzerine bilgiler, dil bilimsel açıklamalar, yazılı metinlerinden örnekler yer almaktadır.

Çağdaş Türk yazı dilleri üzerine modern dil bilimi yöntemleriyle ve dil bilimindeki yeni lengüistik gelişmelerin bilinciyle *değişim nitelikli* şu veya bu düzeydeki dil çalışmalarının yapılması ise, XX. yy. 70'li yıllarından ivme kazanmıştır. Bu çalışmalar, çoğunlukla dil bilgisi, anlam ve sözcük bilimleri, çeviri bilimi, bilişim ve bilişsel bilim, sosyolengüistik ve metne ilişkin olarak kaleme alınmıştır (Amirov 1970; Cavadov 1975; Borgoyakova 1984; Berdaliev 1989; Nurmanov vd. 1992; Tatarskaya grammatika 1993; Uzun 1995; Demircan 2001; Bozşahin ve Zeyrek 2000; Uğurlu 2004; Musaoğlu 2003a; 2003b; 2004a; 2004b; Kazımov 2004: 428-457 vb.).

Türk dil bilimi disiplininin ana hatlarıyla gelişim ve değişim aşamaları, aşağıda Arap ve Hint-Avrupa dil bilimi ekolleri geleneklerine göre yapılmış çalışmaların örneklendirilmeleriyle belirlenmektedir.

1. Arap Dil Bilimi Ekolü geleneklerine göre yazılmış ilk Türk dil bilgisi kitabı, Kâşgarlı Mahmut'un bize ulaşmayan "Kitabü cevahirü'l nahv fi lûgati't-Türk" adlı Türk lehçeleri üzerine karşılaştırmalı olarak yapılmış eseridir. Kâşgarlı Mahmut, XI. yüzyılda kaleme aldığı ve bize ulaşan Divanü Lûgat-it-Türk (1998) adlı diğer eseriyle Türkçenin ses bilgisi, dil bilgisi ve sözlük bilimi incelenmesi çalışmalarının temelini atmıştır (Demirçizade 1972).

Türk dil bilimine ilişkin yapılmış sonraki Codex Cumanıcus, Kitâbü'l-idrâk li Lisâni'l-etrak, İbn-i Mühennâ Lugati, Mukaddimetü'l-Edeb vb. çalışmaları, genellikle Kıpçak, Oğuz, Karluk-Uygur ve kısmen de diğer Türk yazı dilleri ve lehçeleriyle ilintilidir (Caferoğlu 1984:192-193; Hacıeminoğlu 1997: 15-19). Bu kitaplar ses bilgisi, dil bilgisi bölümlerinden, sözlüklerden ve bazen de metinlerden ibaret olup yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla hazırlanmıştır. Nitekim Melioranskiy'nin (1900) yukarıda belirtilen *Arap Filologu Türk Dili Üzerine* adlı eserinde de, zamanında yazarı belli olmayan benzeri dil bilgisi eserlerinin ses bilgisi, biçim bilimi, kısmen de söz dizimi özellikleri ve sözlüksel içeriği söz konusu edilmiştir. Sözgelimi ünlüler ve ünsüzler sistemi ve isim, sıfat, sayı, eylem, edat, kelime bölükleri düzeyleri, ad durum, çatı, zaman vb. kategorileriyle ve ünsüzlerin kelimenin başında, ortasında, sonunda gelmesi ve sıfat-fiillerin, zarf-fiillerin söz dizimsel görevleri gibi kullanım özellikleriyle dönemin Türkolojik ve lengüistik gelişmeleri bağlamında irdelenmiştir.

Söz konusu kitaplarda, Türkçenin Arapçadan ve Farsçadan farklı dil özellikleri gösterilmiştir. Türkçe kelimelere, atasözleri ve deyimlere geniş yer verilmiştir. Biçim bilimi, Arap dil bilgisi ekolüne göre *fiil//ad//edat* yapı ekseninde ele alınmış, Türk dilinin bazı söz dizimi özellikleri de aynı bölümde anlatılmıştır (Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî 2000; Kadri: 2002 vb.). Bunlardan Türkiye Türkçesi üzerine ilk olarak yazılanı Müyessiretü'l-Ulûm (2002) eseridir. Söz konusu kitapta, önce kelimenin tarifi yer alır ve kelime bölükleri isim, fiil ve edat olmak üzere üçe bölünür. Sonra *bilmek*

fiili esas alınarak Arapçada olduğu gibi örnekler verilir. Bu şekilde bütün fiil zamanlarının açıklamaları yapılır; eklerin olumlu, olumsuz, etken ve edilgen şekilleri gösterilir, her biri çekimleriyle örneklendirilir. Ayrıca bu kısımda "*ism-i zamân, ism-i âlet, ism-i tasgîr, ism-i mensûb, ism-i tafdîl ve fiil-i taaccub üzerinde durulur. İkinci bölümde ise isimler anlatılır. İsimlerin çeşitleri, ismin hâlleri, sayılar, zamirler, zarflar, soru edatları, isim tamlamaları ve yapılışları, cümle tamlayıcıları, zarflar, isim cümlesi, işaret isimleri ve edatlar üzerinde durulur*" (Karabacak 2002: 9). Görüldüğü üzere, söz konusu kitap da Arap dil bilimi ekolü geleneğine göre yazıldığından Türkçenin söz dizimsel özellikleri, kelimelerin fiil, ad ve edat olarak sınıflandırıldığı bölümde ele alınmıştır.

2. Hint-Avrupa Dilleri Kurallarına ve Lengüistik Ekolüne göre de Türk dilleri ve lehçeleri üzerine XVII-XIX. yüzyıllarda yabancı dillerde dil bilgisi kitapları yazılmıştır. Avrupa'da 1612 yılında Türkçe ilk dil bilgisi kitabını, Hieronymus Megiser adında Stuttgartlı bir Alman Lâtince olarak yazmıştır. Kelime bölükleri, kitapta mevcut dil bilgisi kategorileriyle betimlenmiştir: 1. İsimlerin çekimi; 2. Sıfatların mukayese dereceleri; 3. İsim yapımı; 4. Sayı adları; 5. Zamirler; 6. Fiil; 7. Fiillerin çekimi; 8. Edilgen; 9. Fiil yapımı üzerine notlar; 10. Sıfat-fiiller; 11. Zarflar; 12. Edat veya son takılar; 13 Bağlaçlar; 14. Ünlemler. Dil bilgisinde, 220 Türk atasözü ve deyim yer almaktadır (Dilaçar 1971: 128-134).

Türkçe kelime bölükleri, Arap dil bilimi ekolüne göre belirlenen *fiil//ad//edat* eksenli anlamsal kavramsallaştırmayla değil, *isim//sıfat///sayı//zamir//fiil//zarf//edat//ilgeç//bağlaç//ünlem* vb. sistemli daha geniş bir yapısal-işlevsel kategorileştirmeyle incelenmektedir.

XVII. yüzyıldan itibaren Türk dili üzerine Hint-Avrupa dilleri kurallarına göre dil bilgisi çalışmaları yapılsa da Arap gramerciliği geleneği Türk dil biliminde XX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. XX. yüzyılın başlarından itibaren Türk dil biliminde Avrupa gramerciliğinin etkili olduğu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, Hüseyin Cahit'in Türkçe Sarf ve Nahiv'i (2000) söz konusu anlayışla Türkçe olarak yazılmış ilk dil bilgisi kitaplarından biri olup daha sonra düzenlenmiş gramerlere de kaynaklık etmiştir (2000: 9).

XIX. yy. ve XX. yy. İlk Çeyreğinde Dil ve Dil Bilgisi Çalışmaları

Avrupa'da, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Çarlık Rusya'sında Arap ve Lâtin kökenli dil bilimi ekolü geleneklerine göre düzenlenmiş çeşitli çalışmaların ve özellikle de Türk yazılı anıtlarının bulunuşu ve okunuşunun (Kononov 1982: 12-108) yanı sıra, Rönesans sonrası dünyada dil biliminde gerçekleşen yeni lengüistik akımların da etkisi, Türk yazı dilleri ve lehçeleri üzerine Rus, Fransız ve Alman dillerinde yazılmış kapsamlı sözlüklerin, dil bilgisi kitaplarının ve diğer incelemelerinin ortaya çıkışına yol açmıştır (Budagov 1869; 1871; Radloff 1882; Aşmarin 1903; Katanov 1903; Deny 1921 vb.). Bu çalışmalar, ses ve biçim birimlerinin, kelime grupları ve cümle yapılanmalarının ses bilgisel, biçim bilimsel ve söz dizimsel özelliklerinin belirlenişi, söz varlığını oluşturan kelimelerin, deyim ve atasözlerinin sözcüksel ve sözlüksel olarak betimlenilişi vb. konularıyla XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın başlarında Osmanlı, Azerbaycan, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar Türkçelerinde de kaleme alınmıştır (Cahit 2000).

Söz konusu dönemde yazılmış çalışmaların içerisinde, Kâzım Beğ'in Türk-Tatar Dilinin Genel Dil Bilgisi (1946), Otto Böthlink'in Yakut Dili Üzerine (1851), Altay Dilinin Dil Bilgisi (1869), P. M.

Melioranskiy'nin Kazak-Kırgız Dilinin Kısa Dil Bilgisi (1894-1897) eserleri, karşılaştırmalı ve betimlemeli nitelikleriyle seçilmektedir.

1. Kâzım Beğ, Mirza. Türk-Tatar Dilinin Genel Dil Bilgisi: Kâzım Beğ'in söz konusu eseri, üç bölümden oluşmaktadır: 1) Alfabe ve harflerin telâffuzu ve kelime bölükleri olarak isim, sıfat, sayı, zamir; 2) Fiil, ilgeç, zarf, bağlaç, ünlem; 3) Tamlamalar ve diğer kelime grupları ve her türlü söz ve cümle birleşimleri (yani söz dizimi). Bu çalışmada, zamanın Osmanlı Türkçesinin biçim bilimi ve söz dizimi yapısı, Azerbaycan Türkçesinin, Tatar Türkçesinin ve çeşitli ağızlarının uygun dil düzeyleriyle karşılaştırmalı olarak betimlenmiştir. Türkçedeki biçim ve söz dizimi birimleri özelliklerinin ve belli biçim bilimsel ve söz dizimsel kategorileştirmelerin belirlenişinde Arap, dolayısıyla doğu dil bilimi ekolü gelenekleriyle klâsik Lâtin kökenli Avrupa gramerciliği bir arada değerlendirilerek dönemine göre Türk dil biliminin genellikle betimlemeli, kısmen de ilk betimlemeli-karşılaştırmalı çalışmalarından birisi yapılmıştır. Eserde, Fransız dil bilimci Jober'in dil bilgisi ve söz dizimi modeli temel alınmıştır. Ancak Jober'in, kelime gruplarının ve cümlelerin çeşitli dillerin verileriyle yapmalı olduğu, dolayısıyla eklemeli ve diğer dizgeli dillerin de dil bilgisi yapısının göz önünde bulundurulmasıyla biçimlendirmesi gerektiği tipolojik nitelikli söz dizimi yapılanması üzerine kuramsal belirlemeleri, Türkçenin bazı dil bilgisi kurallarının gösterilmesinde yeterli olmamıştır. Türkçenin söz dizimi yapısının betimlenişinde sonraki yanlış uygulamalara yol açılmıştır. Kâzım Beğ'in eserinde Türkçenin söz dizimine, dolayısıyla belirsiz ve belirli ad tamlamalarına (izafet) ve yan bileşenli birleşik veya genişlemiş basit cümle yapılanmalarına ilişkin yapılan belirlenmelerle, sonraki çok uzun ve kısır tartışmaların temeli atılmıştır. Söz konuşu tartışmalar, her şeyden önce sıfat-fiil, zarf-fiil, mastar, ilgeç vb. merkezli birçok kelime gruplamasının birleşik cümlelerin bileşenleri olarak belirlenmesiyle ilintilidir. Eserin ses bilimi bölümü ise çok kısadır. Bu bölümde, Türkçenin önemli ses bilgisi olaylarına, büyük ve küçük ünlü uyumuna hiç değinilmemiş, fonemlerden harfler olarak bahsedilmiştir (Kononov 1982: 229-231; 301).

2. Böthlingk, Otto. Yakut Dilinin Dil Bilgisi Üzerine: Söz konusu eser, sadece Türkolojik açısından değil, genel karşılaştırmalı dil bilimi bakımından da çok büyük önem taşımakta ve sonraki dönemlerde Türk dil biliminde bir örnek oluşturmaktadır. Her şeyden önce Yakutçanın ilk bilimsel dil bilgisidir. Eserde, genel Türkçenin ayrıca olarak belirlenebilir bir kolunun, dolayısıyla Yakutçanın ses bilgisi ve dil bilgisi yapısının dil bilimsel betimlenilişinin yanı sıra, metinler ve 4600 fazla kelimeden oluşan Yakutça-Almanca sözlük de yer almaktadır. Yakutçanın ses bilgisi ve dil bilgisi yapısı, hem diğer Türk dilleri ve lehçelerinin hem de Altay dillerinin (Moğolca, Tunguz Mançuca) verileriyle söz konusu dönemin temel lengüistik gelişmeleri ekseninde, ayrıntılı olarak karşılaştırılmıştır.

3. Altay Dilinin Dil Bilgisi: Kitabın üzerinde kimin tarafından yazıldığına ilişkin bilgi verilmemiştir. Sadece Altay misyonerlerince hazırlandığı gösterilmiştir. Ancak bu kitabın dil bilimci N. İ. İlminskiy, Türkolog V. İ Verbitskiy ve din adamı M. A. Nevskiy tarafından düzenlendiği[5] Türk dil biliminde tespit olunmuştur (Kononov 1982: 291- 292). Önceki dil bilgilerinden farklı olarak, ünlülerin ve ünsüzlerin gerek boğumlanmaya gerekse fonetik görevselliğe göre dizgesel sınıflandırılması, ses benzeşmesi, kelimede ve cümle sıralamalarındaki vurgu üzerine bilgiler ilk kez bu kitapta yer almaktadır. Kelime bölükleri söz dizimsel işlevselliğine göre isim, sıfat ve zarf olarak sınıflandırılmıştır. *İç, dış, yan, ön* vb.

biçim birimleri, ad durumlarıyla kullanılan *yardımcı adlar* olarak belirlenmiş, fiilde görünüş üzerinde durulmuş, ad ve sıfat tamlamalarına ilişkin kapsamlı bilgi verilmiş, sıfat-fiil, zarf-fiil merkezli kelime grupları birleşik cümlelerin bileşenleri olarak nitelendirilmiştir.

4. P. M. Melioranskiy. Kazak-Kırgız Dilinin Kısa Dil Bilgisi: Söz konusu eserin I. cildini Ses Bilgisi ve Etimoloji, II. cildini ise Söz Dizimi bölümleri oluşturmaktadır. P. M. Melioranskiy, bu eserini *Altay Dilinin Dil Bilgisi* örneğinde hazırlamıştır. Gerek bu gerekse *Arap Filologu Türk Dili Üzerine* ve *Köl Tegin Anıtı Üzerine* vb. eserlerinin etkisiyle Türklük biliminde genel lengüistik eksenin oluşumuna yol açılmıştır (Kononov 1982: 271-272; 303).

XX. Yüzyılda Türk Dil Bilimi Çalışmaları

Sovyetler Birliğinde, Avrupa'da, Amerika'da, Türkoloji'nin Türkiye ekolünde ve dünyanın diğer bölgelerinde çoğunlukla geleneksel dil bilimi yöntemleriyle betimlemeli olarak yapılmıştır. Bunun yanı sıra söz konusu çalışmalar, çeşitli Türk yazı dilleri ve lehçeleri ve akraba olmayan dillerin verileriyle karşılaştırmalı-tarihî, -coğrafî ve karşılaştırmalı-tipolojik yöntemlerle de sürdürüle gelmiştir (Musaev vd. 1972; Kononov 1974; Kononov vd. 1981; Baskakov vd. 1986 vb.).

Salt yapıya veya genel sözdizimsel yapılanmaya dayalı yeni yöntem bilimlerinin yanı sıra çoğunlukla işleve, kısmen de bilişsel ve bilişimsel niteliksellikle bağlı en yeni dil bilimi incelenme yöntemlerinin Türk dil biliminde veya Türkçeye göre şu veya bu biçimde uygulanışına ise, yukarıda belirtildiği üzere, son dönemlerde rastlanmaktadır. Bunların içerisinde, Türkçe verileriyle en çok evrensel nitelikli dizgesel ve sözdizimsel yapılanmaya dayalı dil bilimsel yöntemlerle yapılan kimi çalışmaların (Erguvanlı 1987; Yohanson 1987; Uzun 2000 vb.), geleneksel doğrultularla yeni bilişsel ve bilişimsel dil bilimi nicelikli lengüistik kuramların Türk dil bilimindeki uygulanışı arasında geçiş aşamasını ve uygulanmalı bağlantılarını oluşturabileceği beklenmekteydi. Oysa böyle bir görevin gerçekleştirilemediği ortadadır. Çünkü söz konusu *dil bilimi çalışmalarında,* Türkçenin temel ve yardımcı morfemlerinin eklenmesiyle, kelime birleşikleşmesiyle ve ses kaynaşmasıyla gerçekleşen işlevsel üretkenliği, tamlamalarında, kelime gruplarında, cümlelerinde ve metinlerinde ise söz sıralamasının hem simetrik değişmez hem de asimetrik devrik nitelikli dengeli oluşu gereğince algılanamamaktadır (Musaoğlu 2004b: 30-32). Türk yazı dilleri ve lehçelerinin, dil biliminin genel kurallarına göre nesnellikle değil, Türkçeyle akraba olmayan dillerin uygulanmalarıyla ve öznellikle incelenmek istendiği gözlemlenmektedir (Musaoğlu 2004 c: 2145-2147). Bu ise, Türk dil bilimine ilişkin *geleneksel, yeni* ve *en yeni dil bilimi* nitelikli çalışmaların arasında düzenli ve doğru bir bağlantının kurulmasını, dolayısıyla Türkçenin incelenmesine yönelik yeni bir yöntem biliminin geliştirilmesini büyük bir ölçüde engellemektedir. Söz konusu engellerin ortadan kaldırılması, Türk dil bilimine ilişkin dil bilimsel ve Türkolojik nitelikli tüm çalışmaların bir arada değerlendirilmesiyle, yanlışların ve tutarsızlıkların objektif olarak belirlenmesiyle mümkün olabilecektir.

Türk dil bilimine ilişkin çalışmalar, başından beri geleneksel nitelikli çeşitli dil bilimsel yöntemlerin bir aradaki uygulanışıyla yapılmıştır. XX. yüzyılda da çoğunlukla önceki yüzyılda başlatılmış olan dil ve dil bilgisi çalışmalarının sürdürülmesi ve giderek genişletilmesi şu veya bu biçimde devam ettirilmiştir.

Bu bağlamda, Türk yazı dilleri ve lehçelerinin çoğunun dil bilgisi XX. yüzyıla kadar yazılmamıştı. Sadece Türkiye (Osmanlı), Azerbaycan, Tatar, Saha, Altay, Kazak, Çuvaş ve Tuva Türkçelerinin dil bilgisi betimlemeleri yapılmıştı. XX. yüzyılda ise Kumuk, Başkurt, Nogay, Karakalpak, Uygur, Şor, Hakas, Kırgız, Balkar, Karay, Gagavuz, Sarı Uygur, Salar vb. Türkçelerin de yukarıda belirtilen ilk ve sonraki dil bilgileri düzenlendi.

XX. yüzyıla kadar Türk yazı dilleri ve lehçelerinin çoğunlukla ses bilgisi, dil bilgisi özellikleri, sözlükçülük alanı, Göktürk, Arap ve Uygur yazısındaki eski yazılı anıtların ve eserlerin dili ve metinlerinin okunuşu üzerine çalışmalar yapılmıştır. XX. yüzyıldaysa durum farklıdır. Türk yazı dilleri ve çeşitli işlevsel türlerinin incelenmesi söz konusudur. Şöyle ki; konuşma dili ve diyalektoloji üzerine çalışmalar yapılmıştır. Türk yazı dillerinde yazan ünlü yazarların her birinin dili ve üslubu ve bütün bunlara bağlı olarak da yazı dilleri tarihleri ve dil tarihleri kategorileri belirlenmiştir. Ad, deyim, anlam, sözcük bilimleri; ses bilgisi, ses bilimi, dil bilgisi ve dil kültürü; Türkçe verileriyle dil bilimine giriş, genel dil bilimi vb. diğer Türk dil bilimi alanlarına ilişkin çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu alanlara ilişkin çalışmalar, artık eğitim-öğretim yapılan çağdaş Türk yazı dillerinde de kaleme alınmıştır (Baÿlyÿew 1948; Hıdırow 1962; Cəfərov 1970; Abduraxmanov vd. 1982; Ebilkasimov 1976; Axundov 1988; Agmanov 1986; Cəfərov 1995; Xudiyev 2001 vb.). Eğitim-öğretim yapılmayan Türk lehçelerine ilişkin dil bilimi çalışmaları ise, yabancı dillerde yazılmıştır (Musaev 1964; Rassadin 1978 vb.).

Millî yazı dillerinde hem kuramsal hem de uygulamalı Türk dil bilimi çalışmalarının yazılmaya başlanıldığı tarih, bütün yönleriyle XVIII-XIX. yüzyıllar olarak kabullenmektedir (Banguoğlu 1998:144). Söz konusu tarihin belirlenişi, edebî dilin çeşitli üsluplarında da gerçekleşmelerini şu veya bu biçimde genellikle XIX. yüzyılda başlayan çağdaş Türk yazı dilleri biçimlenişi sürecine dayanmaktadır. Buna rağmen, çeşitli Türk yazı dilleri tarihleri veya tümüyle genel oluşum süreçleri başlangıç evreleri, araştırıcılarca XV-XVII. yüzyıllara ve hatta XI-XIV. yüzyıllara kadar götürülmektedir (Hıdırow 1959; Sızdıkova 1984: 20 vb.).

Oysa XV. yüzyıla kadarki yazılı anıtlarımızın ve eserlerimizin ses bilgisel, dil bilgisel, sözcük- ve sözlük bilimsel özellikleri arasında çok da büyük farkların olmadığı bir gerçek. Bundan dolayı, Eski (VI-XI. yy.) ve Orta (XI-XIV. yy.) Türkçe olarak adlandırılan evrelerin ortak bir edebî dil tarihi düzleminde belirlenmesi doğru olacaktır, diye düşünüyoruz. Nitekim Türk yazı dilleri ve lehçelerinin çok da farklı olmayan özellikleriyle söz konusu aşamaya ilişkin genel Türkçe nitelikli tek bir edebî dil geleneğine sahip olduğu görüşü, birçok ünlü Türkolog'ca da onaylanmaktadır (Baskakov 1986: 42; Hacıeminoğlu 1996: 2). Tarihî eserlerimizin herhangi bir Türk boyunun değil de tüm Oğuz Türklerinin, dolayısıyla Türklerin olduğu ve Türk boylarının ise çeşitli halklar olarak XV. yüzyıldan itibaren biçimlenmeye başladığı, başka bir kaynakta net olarak belirtilmektedir (Muxamedova 1973: 7- 13).

Türk dil bilimine ilişkin başından beri önce salt geleneksel, sonra ise belli bir ölçüde yapısal ve dizgesel yöntemlerle yapılmış çalışmalar, XX. yüzyıldaki bilimsel doğrultuları ve temel konularıyla aşağıdaki biçimde gruplandırılmaktadır.

1. Ses Bilgisi ve Ses Bilimi: Genel Türkçenin hem diyalektler üstü standart yazı-konuşma dilleri hem de diyalektleri ve ağızlarına ilişkin ses bilgisi çalışmaları, 1920'li yılarından beri birçok Türkolojik merkezde deneysel olarak devam ettirilmektedir. Türk yazı dilleri ve lehçelerinin ünlüler ve ünsüzler sistemi, ses benzeşmeleri, vurgu, tonlama, hece ve diğer sesbirim bilgisel olguları ve herhangi bir dilin kullanımına bağlı olarak gerçekleşen somut ses bilimsel görevleri ve pozisyon değişimleri, eşzamanlı ve artzamanlı karşılaştırmalı-tarihî ve -tipolojik yöntemlerle de incelenmektedir (Musaev vd. 1972: 5-6; Kononov 1974: 3; Aşnin vd. 1982: 7).

2. Dil Bilgisi; Biçim Bilimi, Söz Dizimi ve Kelime Yapımı: Bütünlükte eklemeli, birleşikleşmeli, ikilemeli ve ayrılıkta anlamsal-işlevsel nitelikli çatı, iyelik, teklik-çokluk vb. biçimlenme ekleriyle gerçekleşen kelime yapımı, hem dizisel-sözdizimsel hem de dizimsel-sözcüksel özellikleriyle ele alınmaktadır. Bu bakımdan Türk dil bilgisine ilişkin XX. yüzyılda yapılmış çalışmalarda, bir öncekilere göre incelenme alanlarının genişlediği ve giderek de yapısal ve dizgesel bir içeriğe kavuştuğu gözlemlenmektedir. Şöyle ki; Türkçenin dil bilgisine ilişkin kategorileştirmeler, klâsik Avrupa gramerciliği modelleriyle hem yapısal hem de yapısal-dizgesel olarak belirlenmiştir: Ad durumu, iyelik, teklik-çokluk, belirlilik-belirsizlik, olumluluk-olumsuzluk, çatı, kip, kişi, zaman vb. bir alt kategorileştirmeler, uygun biçim birimsel ekleriyle dizinlenmiştir. İsim, sıfat, adıl, zarf, yardımcı ad, edat, ilgeç, bağlaç, ünlem vb. kelime bölükleri; izafet veya ad tamlaması ve diğer kelime grupları; cümle ve yüklem türleri; basit, birleşik, bağlaçsız ve bağlayıcı araçsız birleşik cümleler vb. bir üst kategorileştirmeler ise, söz dizimsel ve metin dil bilimsel özellikleriyle betimlenmiştir. Kelime yapımı, hem biçim hem sözcük biliminde (Alpatov 2004: 103), Türk dil biliminde ise dil bilgisinin bir bölümü olarak ele alınmıştır (Kononov vd. 1981: 5). Buna rağmen Türkçeye özgün betimlemeli-işlevsel nitelikli bir dil bilgisinin düzenlenebildiği de henüz söylenemez. Çünkü gerek Tanzimat veya Cumhuriyet dönemi öncesi gerekse sonrası Türk dil bilgisi çalışmaları, başından beri Lâtin kökenli Avrupa gramerciliğine dayalı Arap, Slav-Rus, Fransız ve İngiliz dil bilimi geleneklerine dayanmıştır. Türkçeye göre geliştirilmiş özgün yöntem bilimi veya lengüistik bir ekol söz konusu olmamıştır.

Bu bağlamada, Türkçeye göre özgün bir yöntem biliminin geliştirilmesi için dil bilgisine ilişkin kavramların ve kategorilerin temel birleşenleriyle kavramsallaştırılması ve ayrıntılarıyla kategorileştirilmesi çalışmaları başlatılmalıdır. Sözgelimi:

A. Türk yazı dilleri ve lehçelerinde kelime yapımı türleri içeriklerini oluşturan kavramsal-sözcüksel birleşenleri belirleyicileri, birbirinden farklılık dereceleriyle bilişsel olarak belirlenmelidir. O halde Türkçede birleşik kelime ve onların bitişik veya ayrı yazılışı sorunu çözümlenebilecektir.

B. Ad durumu, kip değişmeleri ve şahsa göre *çekimlenme*; iyelik, teklik-çokluk, görünüş ve çatıya göre *biçimlenme,* fiilin çekimlenmeyen sıfat-fiil, zarf-fiil, mastar *gruplanmaları* ve bunlara bağlı olarak da yüklemsellik üst ve alt düzeyleri *belirtileri* bilişimsel olarak modelleştirilmelidir. O halde görünüş kategorisinin yeri ve basit ve birleşik cümle sınırları, Türkçenin dil bilgisi sisteminde net olarak belirlenebilecektir.

3. Sözcüksel-Sözlüksel Düzey, çeşitli anlamsal biçimlenmeleriyle kelimeleri ve eklemeli, birleşikleşmeli ve ikilemeli türevleriyle kelime yapımını içermektedir. Dolayısıyla gerek isimden fiil, fiilden isim, isimden isim, fiilden fiil yapımı, gerekse sözdizimsel biçimlenmeleriyle çatı, iyelik, teklik-çokluk, sıfat-fiil, zarf-fiil işlevselliği kategorileşmeleri, sözcüksel-sözlüksel olarak irdelenmelidir. Bunun yanı sıra, anlamsal boyutlanma dereceleriyle gerçekleşen deyimselleşme olgusu da söz konusu düzeyde yer almaktadır.

3.1. Sözcük Bilimi, bir lengüistik disiplin olarak, Türk yazı dilleri ve lehçeleri söz varlığını oluşturan kelimelere ilişkin yapılmış yapısal-anlamsal incelenmelerin XX. yüzyılın 1960'lı ve 1970'li yıllarında ivme kazanmasıyla biçimlenmiştir. Söz konusu çalışmalarda, her şeyden önce kelimelerin çeşitli konular üzere üst ve alt anlamsal grupları ve uygun kategorileşmeleri belirlenmiştir. Somut Türk yazı dilleri ve lehçelerinde Arap, Fars, Moğol, Kafkasya, Fin-Ugor ve diğer Hint-Avrupa dillerinden, özellikle de Rus dilinden ve Türk yazı dilleri ve lehçelerinden diğer akraba olmayan dillerde, özellikle Slav dillerinde alınan dil alıntıları sözcüksel ve anlamsal olarak irdelenmiştir. *Temel sözcük bilimi çalışmaları,* hem eşzamanlı hem de artzamanlı olarak sürdürülmüştür. Yapısal-sözcüksel içerik, yazınsal kullanımın sorunlarıyla ilintili olarak ele alınmıştır. Kelimenin doğal yapısı ve anlamlarına bağlı olarak Türk yazı dilleri ve lehçeleri söz varlığına ilişkin Türk kökenli ve alıntı katlarının belirlenmesi üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra, dildeki gelişim ve değişimlere göre yapısal-anlamsal dengelerin saptanması, çok anlamlı kelimelerin ve diğer baş sözlerin sözcüksel-anlamsal gelişim özellikleri, terim sorunu ve terimsel kavramların karşılıklarının türetilmesi veya mevcut olanların Türkçelerde uydurulması ve kodlaştırılması söz konusu edilmiştir. Türk ad bilimine ilişkin de birçok çalışma yapılmıştır (Aşnin vd. 1982; Baskakov 1986). Sonuçta, akraba ve yakın ve en yakın akraba Türk dillerinin diğer akraba olmayan dillerle sosyal-kültürel ilişkilerinin geçmişe, şimdiye ve geleceğe yönelik daha geniş bir yelpazedeki incelenişine yol açılmıştır.

Türk dil bilimi çalışmalarının şimdiye kadar genellikle geleneksel-betimlemeli dil bilimsel yöntemle yapıldığı bilinmektedir. Ancak, sözcük bilimsel birimlerin derinlemesine incelenişinde geleneksel nitelikli karşılaştırmalı-tarihî yöntemle yapılmış çalışmalarla bugün artık yetinilemez. Çünkü bu, genel Türk dilinin eriştiği ve çeşitli dil bilimsel nitelikleriyle boy gösterdiği ve hem yazı dili hem de genel dil tarihi bakımından *En Yeni Türk Dili Dönemi* olarak değerlendirildiği süreci koşullarına uygun değildir. Bu bağlamda, gerek birincil doğrudan adlandırılma nitelikli kelimelerin gerekse ikincil benzetmeli, deyim ve ad aktarmasıyla gerçekleşen deyimlerin önce kavramsal birleşenleri belirleyicilerinin ve ilk örneklerinin tespit edilmesiyle kavramsallaştırılması, sonra ise sözcüksel-sözlüksel yapılanmalarıyla ve deyimselleşme dereceleriyle kategorileştirilmesi gerekir.

Türk sözcük biliminde bu güne kadar dilbilimsel-sözlükbilimsel açıdan bir yandan yabancı dillerden Türkçeye alınan ödünç kelimelere en çok Türkiye Türkçesinde genellikle Türkçe kökenli karşılıkların türetilmesiyle yetinilmiş veya çeşitli Türk dili kaynaklarından, diyalektlerinden ve ağızlarından uygun sözcüksel birimler bulunmuştur. Öte yandan diğer Türk yazı dilleri ve lehçelerinde ise, söz konusu alıntı kelimelerin genel biçim bilimsel ve sözcüksel modelleri, kullanıldığı dillerde çoğunlukla değiştirilmemiştir. Bunun yanı sıra akrabalık ve Türk göçebe-yerleşik hayat tarzı kavramlarını bilinçaltı

düşünüş biçimi olarak sözcükleştiren *babaanne* yerine *nine, büyükbaba* yerine *baba* veya *at sürüsü* yerine *yılkı, at başlığı* yerine *yüğen* vb. kelimeler, diğer Türk yazı dilleri ve lehçelerinde hâlâ kullanılmaktadır.

Çeşitli alıntı kelimeler veya ifadeler, hem birebir hem de olduğu gibi Türkçenin ses bilimsel yapısına, biçim bilimsel ve söz dizimsel özelliklerine ya uydurulmuş ya sözcüksel olarak kodlandırılmıştır.

Bu bağlamda, Türk yazı dilleri ve lehçelerini akraba ve yakın ve en yakın akraba yazı dilleri olarak biçimlendiren sözcükbilimsel, sözlükbilimsel ve diğer benzeri kategorileşmelere ilişkin Türkçe olarak geliştirilecek yöntem biliminde uygun bir sözlüksel-bilişsel ilkenin de belirlenmesi gerekir. Sözgelimi Türkiye Türkçesinde hem dil içi hem de dil dışı etkenlerin etkisiyle gerçekleşen ad tamlamalarından birleşik kelimelerin türetilişi süreci, belirlenecek ilkeye göre Türk yazı dilleri ve lehçelerinde ayrıca bir sözdizimsel-sözcüksel kategorileşme olarak tespit olunmalıdır. Söz konusu kategorileştirme, Türkiye Türkçesinde kullanılan *söz dizimi, sözdizimi, sözdizim; dil bilimi, dilbilimi, dilbilim; Türklük bilimi, Türklükbilimi, Türkbilim//Türklükbilim* örneklemine ve diğer benzeri dil bilgisel gelişmelere ve değişimlere göre yapıla bilir.

3.2. Sözlük Bilimi çalışmalarının tarihi, Kâşgarlı Mahmut'un Divanü Lûgat-it-Türk sözlüğüne kadar uzar. Türk dil biliminin en gelişmiş şubesidir. Türk sözlük biliminde çeşitli sözlüklerin düzenlenmesi çalışmaları, bugün de devam ettirilmektedir. 1990'lı yıllarından beri Türk sözlük bilimi gelişiminde, Türk yazı dilleri ve lehçelerinin hem genel karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlükleri hem de özel atasözleri, deyimler, terimler sözlükleri eşzamanlı karşılaştırılmalı-açıklamalı örneklerinin düzenlenmesi sürecine girilmiştir (Musaoğlu 2002: 211-217).

3.3. Deyim Bilimi, betimlemeli-açıklamalı ve karşılaştırmalı-betimlemeli deyimler sözlükleriyle bir Türk dil bilimi disiplini olarak XX. yüzyılda ortaya çıkmıştır (Musaoğlu 2002: 211-217). Türk deyim biliminin ayrıca ilkeleri ve deyimlerin diğer benzer dil birimleriyle sınırları ise, net olarak belirlenmemiştir. Deyimlerin, Türkçe verileriyle uygun yapısal-anlamsal sınıflandırılmaları yapılmamış ve karşılaştırmalı-betimlemeli Türk yazı dilleri ve lehçeleri deyimler sözlükleri düzenlenmeleri başlatılmamıştır. Böyle bir durum, deyimlerinin Türkçenin diğer dil düzeyleri içerisinde yabancı Türkologlarca veya dil bilimcilerce incelenmemesine bağlı olarak açıklanabilir. Nitekim deyimlerin oluşumu, gerek dil sisteminde gerekse konuşma-iletişim sürecinde gerçekliğin dilsel ifadesine göre birincil olan ve evrensel-tipolojik olarak da sadece kelimelerle gerçekleşen simetrik bir adlandırılma olayı değildir. Dil sisteminde ulusal algılama, bilinç ve düşünüşe doğrudan bağlı olan sözel bir deyimselleşme sürecidir. Kelime gruplarıyla ve deyimleşmiş cümlelerle gerçekleşen ikincil bir algılanma ve adlandırılma düzeyidir. Türk dil biliminde, Türk yazı dilleri ve lehçeleri konuşanlarınca algılanarak irdelenebilir ve dil bilimci Türkologlarca incelenebilir niteliklidir.

3.3.1. Deyimlerin Kavramsallaştırılması: Sosyal bilimlerin, insan bilinci ve düşünüşü merkezli algılanabilir belirtileriyle bilişsel bilimlere, dolayısıyla bilişsel felsefeye, sosyolojiye, antropolojiye, edebiyat bilimine, psikolojiye, kültür bilimine vb. dönüşümü, günümüzün bir gerçeğidir. Buna bağlı olarak insana özgün her türlü algılanmalar, sözel bilinçlenmeler ve bunların oluşum süreçleri belirtileri,

genellikle tümden gelim yoluyla *bilişsel* dil bilimince irdelenmektedir. Dil aracılığıyla sağlanan iletişimin teknolojik olarak betimlenmelerini tüme varım yoluyla programlaştıran ise *bilişimsel* dil bilimidir.

Bu bağlamda, ilk önce dil sisteminde temel kavramların ve uygun sözcüklerinin *algılama-bilinç-düşünüş* eksenindeki belirlenebilir *olağan=sözcüksel-sözlüksel ve olağanüstü=deyim bilimsel* düzlemleri paralel olarak ele alınmalıdır. Sonra ise sözcüklerin anlamsal birleşenleri düzleminde, deyimlerin de temel kavramsal nitelikli ilk örnekleri veya tipleri, dolayısıyla insanca algılanabilen ve yaşanılan dünyadaki deyim bilimsel adlandırılışların her türlü nesnel varlıklardan, öznel düşünce veya sanal biçimlenmelerden oluşan içeriği belirlenmelidir. Ulu Önder Atatürk'ün "*Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır"* cümlesinde ifade edilen *boyunduruk* kavramı, ilk örnekleriyle işte bu eksende irdelenebilir. Şöyle ki; *boyun* ve *duruk* birleşenlerinden oluşan ve arkaik sayılabilecek *boyunduruk* kelimesinin sözlüksel içeriği eski ve yeni içerikli anlamlar sıralamasıyla belirlenmektedir:*"1) Çift süren veya arabaya koşulan hayvanların birlikte yürümelerini sağlamak için geçirilen bir tür ağaç çember; 2) Güreşte hasmın başını koltuk altına alıp boynuna kol dolama oyunu; 3) Kapı veya pencere gibi açıklıkların üzerine konulan ağaç, taş veya beton kiriş, lento; 4) Mengenenin üst yanındaki kemer biçimli bölüm"* (Türkçe Sözlük 1998: 339).

Söz konusu kavramsal sıralamanın ilk etmeniyle *zulüm ve zorbalık baskısı, esaret vb.* olarak gerçekleşen anlam boyutlanması, *boyunduruk altına girmek//zulme, esarete katlanmak veya maruz kalmak* içerikli deyim bilimsel adlandırılmalarıyla şimdilikte sadece *sözlüksel olarak* betimlenebilmiştir. Oysa ortak dünya dili düzeyinde kullanılabilirlik potansiyeline ve matematiksel bir yapıya sahip olan Türkçede, sözcüksel olarak söz konusu kelimeyle ve diğer kelimelerle ifade edilen kavramların, hem etimolojik içerikli sözlüksel birleşenleriyle hem de deyim ve ad aktarmalı anlam alanlarıyla irdelenmesi şarttır.

Bu bağlamda *boyunduruk* arkaik sözcüğünün kavramsal birleşenlerinden ilkini, ağaç çember, boynuna kol dolama, taş veya beton kiriş, mengenenin üst yanındaki kemer biçimli bölümü örnekleriyle genel çevrelenme sahnesi oluşturur. Hayvanın zorla ve eziyet edilerek çalıştırılması deyim aktarmalı ikincil anlamı ise, ağaç çember birincil birleşeninin somutlaştırılmasıyla gerçekleşir. İnsanların, milletlerin veya toplumların zorla veya beyinleri yıkanarak çalıştırılması deyim aktarmalı üçüncül birleşeninin siyasal-diskursal ortamda Ulu Önder Atatürk'çe somut bir cümlede deyim bilimsel öğe olarak kullanımı ise, "*Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır"* özdeyişinin oluşumunu sağlamış ve Türkçenin gelişiminde yeni bir evrenin habercisi olmuştur.

Ayrılıkta arkaik sözcükler, bütünlükte ise atalar sözleri ve özellikle de özdeyişler, deyimlerin dil sistemindeki oluşumunu sağlayan temel kaynaklardandır. Buna bağlı olarak *'Boyunduruk altına girmek//boyunduruğu altına girmek'* deyimi de, boyunduruk deyim bilimsel kurucu öğesiyle Atatürk'ün söz konusu özdeyişinin anlamını, Türkçenin kullanımına ilişkin işlevsel örneklendirilmeleriyle maalesef günümüze kadar taşımaktadır. Şöyle ki; bugün dil sorunu, sadece yabancı kelimelerin ve deyimlerin birebir çevirisi veya karşılıklarının Türkçemizde bulunmasından ibaret değildir. Artık yabancı dillere özgün çeşitli kelime gruplamalarının ve bağlaçların Türkçemizde doğrudan kullanımı, aşağıdaki örnekte de görüldüğü üzere, sıradan bir hale getirilmektedir. Sözgelimi:

Night & Day
Alış Veriş
Merkezi

Söz konusu özdeyişin veya deyimin ortaya çıkması, somut olarak XX. yüzyılın başlarındaki siyasal-diskursal ortamla, dolayısıyla Hilafetin ortadan kaldırılması, Cumhuriyetin kurulması, kültürde ve dilde gerçekleşen yenilemeler vb. etkenlerle ilintilidir. Bundan dolayı, günümüzde de her türlü kelime gruplaması deyimselleşmesi, ulusal kültüre ve siyasal-diskursal dil ortamı koşullarına bağlı olarak irdelenmelidir.

4. Diyalektoloji (Lehçe Bilimi) çalışmaları, Türk dil biliminde XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlatılmıştır. XX. yüzyılın sonlarına doğru akademik bir düzeye erişmiştir. Diyalektoloji çalışmalarında, yazısı olan ve olmayan veya yazı dili XX. yüzyılda biçimlenen akraba ve yakın ve en yakın akraba Türk dilleri diyalektleri ve ağızlarının ses bilgisel yapısı, söz dizimsel özellikleri, biçim bilimsel kategorileşmelerini oluşturan çekimlenme ve biçimlenme belirtileri betimlenmiştir. Bu çalışmaların XX. yüzyılın sonlarına doğru hızlanışı ise, çeşitli akraba ve yakın ve en yakın akraba Türk dilleri diyalektleri ve ağızları sözlüklerinin ve diyalektolojik olguları ve olayları sergileyen ses bilgisi, biçim bilimi, sözcük bilimi ve diğer söz varlığı özellikleri *bölgesel dil haritalarının* düzenlenmesiyle gözlemlenmektedir. Bulgar, Oğuz, Karluk, Kıpçak, Uygur vb. etnik-lengüistik dil-lehçe gruplarının ve ağızlarının bölgesel diyalektolojik ve tipolojik dil özelliklerini içeren ve ayrıntılı olarak gösteren dil haritalarının düzenlenmesi çalışmalarında önemli bir mesafe kat edilmiştir. Diyalektolojik verilerden ve tümüyle söz konusu doğrultuda yapılan çalışmalardan gerek Genel Türk dili tarihinin gerekse akraba ve yakın ve en yakın akraba Türk dilleri ve yazı dilleri tarihlerinin araştırılmasında ve incelenmesinde, dolayısıyla çeşitli dil tarihi dönemleştirmelerinin belirlenmesinde yararlanılmıştır. Türkçe nitelikli ve bölgesel nicelikli ses bilgisi, ses bilimi, dil bilgisi, sözcük bilimi belirtilerini, tarihî-coğrafî özellikleriyle haritalaştıran ve XX. yüzyılın sonlarına doğru ise giderek *coğrafi veya bölgesel dil bilimi* doğrultusu olarak gerçekleşen dil bilimsel disiplin de büyük bir ölçüde diyalektolojik çalışmaların verilerine dayanmaktadır (Kononov vd. 1981: 7-8; Aşnin vd. 1982: 12-13).

Dil Tarihi Kavramsallaştırmaları ve Kategorileştirmeleri

Türk yazı dilleri ve lehçeleri tarihinin, geçmişe ilişkin artgörünümlü (retrospektif), ***millî öze*** *veya maneviyata ilişkin içgörünümlü (interospektif), şimdiye ilişkin eşgörununmlü (prospektif) ve geleceğe ilişkin öngörünümlü (perspektif) olarak diğer sosyal bilimlerin bakış açılarıyla ve geniş dünya bilgisi verileriyle irdelenmesi, gelecekte sadece Türk dil biliminde değil genel bilişsel-dilbilimsel düzlemde de*

yeni kavramsallaştırmaların yapılmasını ve kategorileştirmelerin belirlenmesini gerektirecektir, diye düşünüyoruz.

Türk dil biliminde şimdiden geçmişe yönelik doğrultuda artgörünümlü olarak belirlenebilir yöntem bilimsel incelenme sorunu, 1980'li yıllarda gündeme getirilmiştir (Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası 2002:3). Sonraları çeşitli dil düzeyleri ve birleşenlerinin geçmişe ilişkin artgörünümlü, şimdiye ilişkin eşgörünümlü ve geleceye ilişkin öngörünümlü incelenmeleri doğrultularıyla bir arada ele alınmasının ve irdelenmesinin doğru olacağı gösterilmiştir (Musaoğlu 2002: 319-320). 1990'lı yıllarda ise, dil biliminde deyimlere ilişkin dil olguları ve ilk örneklerinin sadece herhangi bir dilin veya en yakın akraba dillerin verilerine ve kültürleri genel uygarlığına göre içgörünümlü olarak da incelenebilirliği yöntemi geliştirilmiştir (Dobrovolskiy 1998).

Türk yazı dilleri ve lehçeleri çoğunlukla yakın ve en yakın akraba dilleri düzleminde biçimlendiğinden söz konusu art-, iç-, eş- ve öngörünümlü araştırma doğrultuları, uygulamaya yönelik bütünleşik bir incelenme yöntemi olarak da belirlenebilir. Bu bağlamda, Türk dilinin tarihî gelişimine ilişkin yukarıda da değinilen dönemleştirmesi, mevcut incelenme doğrultularıyla aşağıdaki biçimde özetlenebilir:

Türk dili; lehçeleri, ağızları ve tüm eski ve yeni yazı dilleriyle bir bütün olarak dönemleştirilmiştir. Konuya ilişkin adlandırmalar, her ne kadar terimsel çeşitlilik ve yorumsal farklılıklar içerse de, Ahmet Caferoğlu'nun belirlediği kronolojik eksende sıralanmaktadır: 1) İlk Türk (Milat Öncesi Altay-Moğol Dönemi); 2) Ana Türk (Hun Dönemi veya En Eski Türkçe; I-VI. yy.); 3) Eski Türk (Göktürkçe, Uygurca; VI-XI. yy.); 4) Orta Türk (Karahanlıca, Harezmce vb. XI-XIV. yy.); 5) Yeni Türk (Osmanlıca, Çağatayca vb. XV-XIX. yy.); 6) Modern Türkçeler (XIX.-XX. yy.).

Türk dili tarihinin söz konusu dönemleştirmesi (Caferoğlu 1984), lehçe-ağız özelliklerine göre belirlendiğinden kavramsallaştırma niteliklidir ve çeşitli alfabelerde yazılmış anıtlara ve Türkçe yazılı metinlere göre yapılmıştır.

Söz konusu dönemleştirme, VIII. yy. Eski Uygur dili, XI. yy. Eski Özbek dili, XIII. yy. Eski Azerbaycan dili, XV. yy. Eski Tatar dili, XVI. yy. Eski Kazak dili vb. tarihî başlangıçlarıyla akraba Türk yazı dilleri ekseninde de yapılmıştır. Dil Tarihi ve Yazı Dili Tarihi kavramsallaştırmaları ve buna uygun kategorileştirmeler belirlenmiştir: 1) Millî dilin tarihî dil bilgisi; 2)Yazı dilinin tarihî dil bilgisi; 3) Yazı dilinin tarihi (Hıdırow 1959: 113-156; Abdurahmanov vd. 1973: 19; Sızdıkova 1984: 20; Tenişev 1988: 75).

Bunun yanı sıra, "Az i Ya" eseriyle Türkçenin en eski söz varlığına, Türk-Slav, Türk-Sümer dil ilişkilerine ve İlk Türk-Ana Türk dönemine ilişkin filolojik yorumlamalarıyla dikkatleri çeken Oljas Süleymanov'un (Musaoğlu 2002: 179-184) da genel Türk dili tarihinin dönemleştirmesi üzerine ilginç görüşleri vardır. Onun görüşlerinde belirlenen Türk dili tarihi evreleri, temel dünya medeniyetleri, dilleri ve yazıları bağlamında *bilişsel olarak* dönemleştirilmektedir. Söz konusu kronolojik dönemleştirme ve Kıpçak dilleri merkezli Türk dilleri ve lehçeleri sınıflandırması, her ne kadar somut dil verilerine ve dil düzeyleri lengüistik gelişim ve değişimleri kurallarına dayandırılmasa ve dil bilimsel nicelikli akademik

bir niteliğe sahip olmasa da düşündürücüdür. Genel Türk dilinin veya Türk dillerinin tarihi dönemleştirmesi ve yazı dilleri sınıflandırması Oljas Süleymanov'ca aşağıdaki biçimde yapılmıştır:

"*1. Ana Türkçe;*
1.1. Ana Oğuzca
1.2. Ana Karlukça
1.3. Ana Kıpçakça
1.4. Ana Bulgarca
1.5. Ana Altayca
2. En Eski Türk Yazısı
2.1. Orhun-Yenisey Yazısı-Dili; VI-VII. yy.
2.1.1. Eski Oğuz Dili
2. 1.1.1. Türkiye Türkçesi
2.1. 1. 2. Azerbaycan Türkçesi
2. 1. 1. 3. Türkmen Türkçesi
2. 1. 1. 4. Gagavuz Türkçesi
2. 1. 2. Eski Uygur Türkçesi
2. 1. 2. 1. Uygur Türkçesi
2. 1. 2. 2. Özbek Türkçesi
2. 2. Büyük Bulgaristan Yazısı-Dili; VIII. yüzyıl
2. 2. 1. Çuvaş Türkçesi
2. 2. 2. Eski Kazak, Tatar, Nogay, Kıpçak, dolayısıyla
Deşt-i Kıpçak dilleri
2. 2. 2. 1. Kazak Türkçesi
2. 2. 2. 2. Karakalpak Türkçesi
2. 2. 2. 3. Malkar Türkçesi
2. 2. 2. 4. Nogay Türkçesi (Kafkasya)
2. 2. 2. 5. Tatar Türkçesi
2. 2. 2. 6. Başkurt Türkçesi
2. 2. 2. 7. Kumuk Türkçesi
2. 2. 2. 8. Karaçay Türkçesi
2. 2. 2. 9. Karay Türkçesi
2. 2. 2. 10. Nogay veya Kırım-Tatar Türkçesi
2. 2. 2. 11. Altay Türkçesi
2. 2. 2. 12. Kırgız Türkçesi
2. 2. 2. 13. Hakas Türkçesi
2. 2. 2. 14. Tuva Türkçesi
2. 2. 2. 15. Şor Türkçesi
2. 2. 2. 16. Sagay Türkçesi
2. 3. Yenisey Yazıtlarının Dili
2. 3. 1. Saha (Yakut) Dili" (Süleymanov 2002: 316).

Türk dilleri ve lehçelerine ilişkin söz konusu tarihî dönemleştirme ve uygun sınıflandırma, öncekilerden seçilmektedir. Her şeyden önce Deşt-i Kıpçak dillerinin hem Orhun-Yenisey hem Büyük Bulgaristan hem de Yenisey yazıtlarının doğrudan halefi olduğu sonucuna varılmıştır. Tarihî Deşt-i Kıpçak dillerinin Eski Uygur ve Eski Oğuz dillerine, çağdaş Deşt-i Kıpçak dillerinin ise Uygur Türkçesine ve Özbek Türkçesine bağlılığı gösterilmiştir. Ana Türkçe ekseninde Ana Oğuzca, Ana Karlukça, Ana Kıpçakça, Ana Bulgarca, Ana Altayca dil katmanlaştırmaları yapılmıştır. Orhun-Yenisey yazısı, Büyük Bulgaristan yazısı ve Yenisey yazıtlarının dili, genel bir en eski Türk yazı dili olarak nitelendirilmiştir. Eski Oğuzca, Eski Uygurca Orhun-Yenisey yazısına, Deşt-i Kıpçak dilleri her üç eski yazı diline götürülmüştür (Süleymanov 2002: 316). Türk yazı dilleri ve lehçelerinin tarihî dönemleştirilmesine ilişkin yukarıda belirtilen birinci ve ikinci görüşün sahiplerinin birleştiği Kıpçak ve Bulgar dillerinin şu veya bu biçimde Ortaçağda Eski Oğuz ve Eski Uygur-Karluk ekseninde biçimlenmesi görüşü ele alınmıştır (Süleymanov 2002: 315).

Türk dilinin tarihî dönemleştirmesi üzerine yukarıda belirtilen birinci ve ikinci görüş, Oljas Süleymanov'ca desteklenmektedir. Şöyle ki; Ana Türkçenin Ana Oğuzca, Ana Karlukça, Ana Kıpçakça, Ana Bulgarca, Ana Altayca olarak iç katlarıyla katmanlaştırılması, İlk Türk-Ana Türk aşamalarıyla belirlenebilir birincil yazısız evrenin tespiti anlamına gelmektedir. Her üç yazı-dil ekseninin rünik yazısı nitelikli VI-XI. yüzyıllar olarak birinci aşama, belli bir ölçüde Arap-Fars yazısı nicelikli XI-XIV. yüzyılların ilk aşamayla beraber tümüyle ikincil Eski Türk yazı dili düzleminde kavramsallaştırılmak istendiği gözlemlenmektedir. XV-XIX. yüzyılların ise, genel Türk dilinin dönemleştirilmesinde bir yandan Arap-Fars yazısı ve dilleri doğrultulu klâsik Osmanlıca, Çağatayca yazı dilleri, öte yandan Türk

etnik-lengüistik dil özellikleri içerikli lehçeleri ve ağızları ve sözlü edebiyat nitelikli kasaba ve şehir ve bölgesel köy konuşma dilleri kullanımlarıyla ele alındığı varsayılmaktadır. Bunların da şu veya bu biçimde hem birinci hem de ikinci görüşü savunanlarca desteklendiği bilinmektedir. Biçimlenmeleri çeşitli düzeylerde Eski Türkçe evresinin birincil aşamasına kadar uzayan Eski Oğuz, Eski Uygur, Deşt-i Kıpçak dillerinin, sonraki gelişmeleriyle geleneksel Türk dilleri ekseninde, çağdaş Türk yazı dilleri olarak betimlenmek istendiği görülmektedir.

Söz konusu yorumlama, çağdaş ve eski Kıpçak dilleri tarihine ilişkin geliştirilen içgörünümlü yöntem bilimsel doğrultu olarak da nitelendirilebilir. Çünkü yapılan kavramsallaştırma, bir yandan Deşt-i Kıpçak dillerinin Türk dilleri ve lehçeleri ekseninde ele alınmasıyla, öte yandan ise Türk yazı dilleri ve lehçeleri tarihinin dönemleştirilmesinde dil özelliklerinin tümünün temel dünya medeniyetleri, dilleri ve yazıları bağlamında değerlendirilmesiyle ilintili olarak belirlenmektedir. Buna rağmen Oljas Süleymanov'un çağdaş dil bilimindeki bilişsel ve bilişimsel uygulamaları ve diğer lengüistik gelişmeleri gözlemlediği söylenemez. O, bu sonuçlara sosyal bilimlere ilişkin sahip olduğu geniş dünya bilgisi ve yazar-düşünür filolojik algılaması temelinde ve kuşkusuz ki Türkoloji'yi çok iyi bilmesiyle ulaşabilmiştir.

Oljas Süleymanov'ca geliştirilen içgörünümlü irdelenme doğrultusu, çağdaş dil bilimindeki en son gelişmelere, özellikle de bilişsel dil bilimi uygulamalarına dayandırılmalı, sonuçlarıyla Türk dil bilimi somut düzeylerinde oturtulmalı ve Türk dili tarihi dönemleştirilmesi incelenişine ilişkin yeni yöntem bilimsel ilkeleriyle belirlenmelidir.

Türk dilinin tarihî gelişme ve değişme aşamaları, birbirinden uzak akraba diller veya yazı dilleri tarihleri bağlamında ele alınmamalıdır. Tarihî kategorileştirmeler nitelikli yazı dilleriyle, lehçeleriyle ve ağızlarıyla bir bütün olarak kavramsallaştırılmadır. Nitekim kavramsallaştırmaya göre değil çeşitli tarihî kategorileştirmelere göre yapılmış yerel sınıflandırmalar, çağdaş bilişsel bilimlerin ve bilişsel dil biliminin temel ilkeleriyle bilinçaltı olarak örtüşmediğinden şimdiye kadar Türk dil biliminde bir netlik kazanamamıştır. Çoğu kez hem dil hem de yazı dili tarihi incelenişinde aynı kaynaklardan, edebî metinlerden yararlanılmıştır. Hangisinin Dil Tarihi, hangisinin ise Yazı Dili Tarihi disiplini olduğu ayrıştırılamamaktadır. Dolayısıyla dil tarihinin incelenmesinde diyalekt ve ağızların veya yazı dili tarihinin incelenmesinde edebî metinlerin uygun rolleri net olarak belirlenmemiştir. Çünkü *Türk dilinin tarihine ilişkin herhangi bir kavram ve kategori; geçmişe (artgörünümlü), şimdiye (eşgörünümlü), geleceğe (öngörünümlü) ve ulusal öze (içgörünümlü) yönelik bir bilimsel disiplin olarak değerlendirilebilir Türk dil bilimi üst ve alt kavramsallaştırmaları ve kategorileştirmeleri çerçevesinde belirlenmelidir*. Bir kategorileştirme olarak belirlenen herhangi bir Türk Yazı Dili Tarihinin ise böyle bir niteliğe sahip olmadığı çok açık.

Türkoloji'nin Batı Avrupa ve Türkiye ekolü ve bağımsızlaşan Azerbaycan dilciliği, Özbek dilciliği, Kazak dilciliği, Türkmen dilciliği, Kırgız dilciliği vb. alanları, Türk dil biliminin birer dalları olarak kavramsallaştırılmalıdır. Akraba ve yakın ve en yakın akraba Türk dilleri ise, yazı-konuşma dilleri düzeyleri olarak kategorileştirilmelidir.

Bugün söz konusu dönemleştirme yapılırken lengüistik küreselleşmenin oluşturduğu Avrasya dil ortamı, dolayısıyla birkaç dilin veya bir dilin giderek bilişim-iletişim ve eğitim-öğretim aracına dönüştürüldüğü günümüz eş- ve öngörünümlü koşulları yok sayılmamalıdır. Dil olguları ve olayları, bilişsel ve dil bilimsel açıdan hem art- ve içgörünümlü hem de eş- ve öngörünümlü doğrultularda kavramsallaştırılmalıdır. Nitekim akraba ve yakın ve en yakın akraba Türk dillerinin birincil veya ikincil devlet dili oluşu veya ulusal özerkliklerine kavuşması ve Latin kökenli yeni alfabelerinde dil-aktarım süreçlerinin teknolojik araç ve gereçlerle gerçekleştirilmesine ilişkin kullanım olanakları statüleriyle eriştiği çağdaş düzey, hem eş- hem de öngörünümlü olarak çok iyi değerlendirilmelidir. Gelişmiş dünya dillerinde, dil bilgisel ve sözcük bilimsel normların, normlaşmaların biçimlenişi ve yeni sözcüklerin türetilişi koşulları da buna bağlı olarak algılanmalıdır. Söz konusu normlaşmaların ve yeni kelimelerin türetilişinin bir yandan konuşma dili dayanıklı basın-yayın, öte yandan ise hem konuşma hem de ortak dünya dilleri temelinde bilişimselleştirilen iletişim diline göre düzenlendiği ve bundan da geriye dönüş olmayacağı çok iyi bilinmelidir.

Türk yazı dilleri ve lehçeleri tarihî gelişimini art-, iç-, eş- ve öngörünümlü evreleri, dil bilimsel doğrultuları ve bütünleşik bir eksenle aşağıdaki biçimde dönemleştirmek daha doğru olacaktır, diye düşünüyoruz:

1. İlk Türk (M.Ö. I-IV veya I-VI. yy; Altay Dönemi);
2. Ana Türk (I-V. yy; Hun Dönemi)
3. Eski Türk (Göktürkçe, Uygurca; Karahanlıca, Harezmce vb. VI-XIV. yy.)
4. Orta Türk (Osmanlıca, Çağatayca, Bölgesel Türk Lehçeleri, Konuşma veya Yazı Dilleri; XV-XIX. yy.)
5. Yeni Türk (Ulusal Akraba ve Yakın ve En Yakın Akraba Türk Dilleri veya Yazı Dilleri; XIX-XX. yy.)
6. En Yeni Türk (Akraba ve Yakın ve En Yakın Akraba Yazı-Konuşma Dilleri; XX-XXI. yy.).

Sonuç

Türk dil bilimi çalışmaları, Kâşgarlı Mahmut'un eserleriyle XI. yüzyılda ortaya çıkmıştır. XI-XVIII. yüzyıllarda çoğunlukla Arap dil bilimi ekolü gelenekleriyle sürdürülmüştür. XIX. yy. ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Lâtin kökenli Avrupa gramerciliğine, Arap ve Slav-Rus lengüistik ekolleri geleneklerine göre betimlemeli ve karşılaştırmalı-tarihî yöntemlerle devam ettirilmiştir. XX. yüzyılda betimlemeli ve karşılaştırmalı-tarihî nitelikli geleneksel Türk dil bilimi ve Türkçe verileriyle yapılan çağdaş dil bilimi çalışmaları şu veya bu biçimde paralel olarak sürdürüle gelmiştir. Ses bilgisi, ses bilimi; biçim bilimi, söz dizimi ve kelime yapımı; sözcük, sözlük ve deyim bilimleri düzeyleri, çoğunlukla geleneksel nitelikli dil bilimsel ve belli bir ölçüde ise çağdaş lengüistik yöntemlerle incelenmiştir. Şimdiye kadar genel Türk dili tarihi dönemleştirmesine ilişkin yapılan kavramsallaştırmalar ve Türk yazı dilleri kategorileştirmeleri, geleneksel nitelikli betimlemeli ve karşılaştırmalı-tarihî dil bilimi çalışmalarının sonuçlarına dayanmıştır.

Kaynakça

ABDURAXMANOV Ğ, RUSTAMOV A. (1982), *Kadimgi*[6] *Turkiy Til*, Toshkent "Okıtuvçi",166 s.
AGMANOV E. (1986), *Qazaq tiliniñ tarixi sintaksisi*, Almatı, Mektep, 112 s.
AXUNDOV A. A. (1988), *Ümumi dilçilik: dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları*, İkinci nəşr, "Maarif", Bakı, 221 s.
AHANOV K. (1965), *Til bilimine kirispe*, Almatı.
AKSAN, Doğan (1995)*, Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim*), I. C, II. C, III. C, TDK, Ankara.

ALPATOV V. M. (2004), *Lingvistiçeskaya kontsepsiya A.İ Smirnitskogo (k 50- letiyu so dnya smerti*). "Voprosı Yazıkoznaniya" Dergisi, No 5, s. 93-707(A.İ. Smirnitskiy'nin Lengüistik Görüşleri).
AMİROV R.S. (1970), *Sposobı aktual'nogo çleneniya v kazakskom yazıke.* "Sovetskaya Tyurkologiya" Dergisi, No 6, s. 4-38 (Kazak Dilinde Konuya ve Yoruma Parçalanmanın Yöntemleri).
ANDREEVA S. V. (2004), *Tipologiya konstruktivno-sintaksiçeskix edinits v russkoy reçi,* "Voprosı Yazıkoznaniya" Dergisi, No 5, s. 32-44 (Rusça Konuşma Dilinde Yapılanmalı Sözdizimsel Birimlerin Tipolojisi).
AŞMARİN N. İ. (1903), *Opıt issledovaniya çuvaşskogo sintaksisa*, çast pervaya, Kazan (Çuvaş Söz Diziminin İncelenme Denemesi).
AŞNİN F. D, BASKAKOV N. A, GADJİEVA N. Z, KORMUŞİN İ. V, LEVİTSKAYA L. S, MUSAEV K. M, POTSELUEVSKİY E. A, TENİŞEV E. R, ÇEÇENOV A.A. (1982), *İtogi, problemı i zadaçi tyurkskogo yazıkoznaniya*, "Sovetskaya Tyurkologiya" Dergisi, No 6, s. 3-27 (Sonuçlar, Sorunlar ve Türk Dil Biliminin Görevleri).
AZIMOV P, BAYLIEV X. (1961), *Türkmen diliniñ grammatıkasy*, 15-nji neşir. Aşgabat, 156 s.
BALAKAEV M. V. (1987), *Qazaq ädäbi tılı*, Almatı, 269 s.
BANGUOĞLU, Tahsin (1998), *Türkçenin Grameri*, Ankara Üniversitesi, 628 s.
BASKAKOV N. A. (1986), *O nekotorıx obşix zadaçax tyurkskogo yazıkoznaniya*. "Sovetskaya Tyurkologiya" Dergisi, No 4, s. 39-52 (Türk Dil Biliminin Bazı Genel Görevleri Üzerine).
BATMANOV İ. A. (1959), *Yazık yeniseyskix pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti,* Frunze (Eski Türk Yazısı Yenisey Anıtlarının Dili).
BAŸLYŸEW H. (1948), *Häzirki türkmen diliniñ grammatikasynyñ gysga kursy*, I. bölüm, Aşgabat.
BERDALİEV A. (1989), *Semantiko-signifikativnaya paradigmatika i sintagmatiçeskie otnoşeniya v konstruksiyax slojnopodçinennogo predlojeniya uzbekskogo literaturnogo yazıka*, PT özeti, Taşkent (Özbek Yazı Dilinde Birleşik Cümle Yapılanmalarında Anlamsal-Kavramsal Dizi ve Düzlemsel İlişkiler).
Bilgisayar Destekli Dil Bilimi Çalıştayı Bildirileri (2006), 14 Mayıs, TDK Yayınları, Ankara, 168 s.
(IV.) Bilişim İşbirliği Forumu (2004),Türk Cumhuriyetleri Bilgi Teknolojileri Grubu, Bakü, 14-15 Aralık.
BORGOYAKOVA T. N. (1984), *Vremennıe polipredikativnıe konstruktsii v xakasskom yazıke.* –v sb: Voprosı xakasskogo literaturnogo yazıka. Abakan, s. 125-137 (Hakas Türkçesinde Zaman Anlamlı Çok Yüklemli Yapılanmalar).
BOZŞAHİN, Cem ve ZEYREK, Deniz (2000), *Dilbilgisi, Bilişim ve Bilişsel Bilim*. Dilbilim Araştırmaları, Boğaziçi Üniversitesi, s. 41-48.
BÖTHLİNK, von Otto (1851*), Über Die Sprache Der Jakuten: Grammatik: Text und Wörterbuch*, S. Petersburg; Rusçası: O yazıke yakutov, 1985, 645 s. (Yakut Dili Üzerine).
BROCKELMAN, Carl (1954), *Osttürkişe grammatik der Islamischen literatur Sprachen Mittelasirens*, Leiden Brill. 429 s.
BUDAGOV, Lazar, *Sravnitel'nıy slovar turetsko-tatarskix nareçiy*, S. Petersburg 1869 T. I; S. Petersburg 1871 T. 2. (Türk-Tatar Lehçeleri Karşılaştırmalı Sözlüğü).
CAFEROĞLU, Ahmet (1984), *Türk Dili Tarihi*, I-II, 3. Baskı, İstanbul, 242 s.
CAHİT, Hüseyn (2000), *Türkçe Sarf ve Nahiv*. Hazır: Prof. Dr. Leyla Karahan vd. Ankara, 720 s.
CAVADOV, Abdurrahman (1975), *Azərbaycan dilində söz sırası*. Bakı. "Elm".
CƏFƏROV, Səlim (1970), *Müasir Azərbaycan dili*, Leksika, Bakı, 161 s.
CƏFƏROV, Nizami (1995), *Azərbaycan türkcəsinin milliləşmə tarixi*, Bakı.
DEMİRCAN, Ömer (2001), *Türkçenin Ses Dizimi. Sesler, sesbirimler, ayırıcı özellikler, ses değişimleri, vurgu, vurgulama, ezgi, ezgirme*, İstanbul, 188 s.
DEMİRÇİZADE, Abdulezel (1972), *Sravnitel'nıy metod Maxmuda Kaşgari*, "Sovetskaya Tyurkologiya" Dergisi, No 1, s. 33-36 (Mahmut Kâşgarlı'nın Karşılaştırmalı Yöntemi).
DENY, Jan (1921), *Türk Dili Grameri (Osmanlı lehçesi)*. Çeviren: Ali Ulvi Elöve, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, 1142 s.
DİLAÇAR, Akop (1971), *Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki yeri ve Tarihçesi*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, 1971'den ayrıbasım, A. Ü. Basımevi, s. 83- 144.
Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (1998), Çeviren: Besim Atalay, 4. Baskı, Cilt I, 529 s. Cilt II, 366 s. Cilt III, 452 s. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara..
DIRENKOVA N. P. (1940), *Grammatika oyrotskogo yazıka*, M.-L. (Oyrot Türkçesinin Dil Bilgisi).
---------- (1941), *Grammatika şorskogo yazıka*. M.- L. 307 s. (Şor Türkçesinin Dil BİIgisi).
---------- (1948), *Grammatika xakasskogo yazıka. Fonetika i morfologiya*, Abakan (Hakas Türkçesinin Dil Bilgisi: Ses Bilgisi ve Biçim Bilimi).
DMİTRİEV N.K. (1940), *Grammatika kumukskogo yazıka*. M.-L. (Kumuk Türkçesinin Dil Bilgisi).
----------(1948), *Grammatika başkirskogo yazıka*. M.-L. (Başkurt Türkçesinin Dil Bilgisi).

DOBROVOL'SKİY D. O. (1998), *Natsional'no-kul'turnaya spetsifika vo frazeologii* (2). "Voprosı Yazıkoznaniya" Dergisi, № 6. c. 48-56.
EBİLKASİMOV B. (1976), *XIX ğasırqıñ ekinşi jaratasındağı qazaq ädäbi tılı.* Almatı.
ERCİLASUN, Ahmet B. (1996), *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 301s.
----------(2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* Akçağ Yayın. 488 s.
ERGİN, Muharrem (1972), *Türk Dil Bilgisi*, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul, 391 s.
ERGUVANLI E. (1987), *Netipiçnıy sluçay padejnogo oformleniya v turetskoy kauzativnoy konstruktsii* (Türkçe nedensellik yapılanmalarında karakteristik olmayan ad durumsal biçimlenme olgusu). s. 299-310. -v sb. Novoe v zarubejnoy lingvistike. Vıp. XIX, Problemı sovremennoy tyurkologii, Moskva, "Progress" (Dil Biliminde Yenilikler. Çağdaş Türkolojinin Problemleri).
Grammatika Altayskogo yazıka (1869), Sostavlena çlenami altayskoy missi, Kazan (Altay Dilinin Dil Bilgisi: Altay misyonerlerince düzenlenmiştir.).
Grammatika azerbaydjanskogo yazıka (1971), Fonetika, morfologiya, sintaksis. Bakı (Azerbaycan Türkçesinin Dil Bilgisi: Ses Bilgisi, Biçim Bilimi, Söz Dizimi).
Grammatika xakasskogo yazıka (1975), İzd-vo "Nauka", 418 s. (Hakas Türkçesinin Dil Bilgisi).
Grammatika kirgizskogo literaturnogo yazıka (1987), T. I, Fonetika, morfologiya, Frunze (Kırgız Türkçesinin Dil Bilgisi: Ses Bilgisi, Biçim Bilimi).
Grammatika nogayskogo yazıka (1973), T. I, Fonetika i morfologiya, Çerkesk (Nogay Türkçesinin Dil Bilgisi: Ses Bilgisi ve Biçim Bilimi).
Grammatika sovremennogo başkirskogo yazıka (1981), Moskva (Çağdaş Başkurt Türkçesinin Dil Bilgisi).
Grammatika sovremennogo yakutskogo literaturnogo yazıka (1982), Moskva (Çağdaş Yakut Türkçesinin Dil Bilgisi).
GUREEV V. A. (2005), *Problema sub'ektivnosti v kognitivnoy lingvistike,* "İzvestiya RAN. Seriya Literaturı i Yazıka", T. 64, No 1, s. 3-9 (Bilişsel Dil Biliminde Öznellik Sorunu).
HACIEMİNOĞLU, Nacmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi*, TDK, Ankara, 212 s.
---------- (1997), *Harezm Türkçesi*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 189 s.
Häzirki zaman türkmen dili. Morfologiya (1960), A. M. Gorkiý adındaky Türkmen Dävlet Universiteti, Aşgabat.
Häzirki zaman Türkmen dili. Sintaksis (1962), A. M. Gorkiý adındaky Türkm. Dävlet Universiteti, 331 s.
HIDIROW M. N. (1959), *Türkmen diliniñ taryhından materiallar*. A. M. Gorkiý adındaky Türkmen Döwlet Uniwersitetiniñ ylmy ýızgılary, Vıp. XVI. s.113-156.
---------- (1962), *Türkmen diliniñ taryhyndan materiallar,* Aşgabat.
Hozirki uzbek adabiy tili (1966), Fonetka, Leksikologiya, Morfologiya, Toshkent.
XUDİYEV, Nizami (2001), *Radio, televiziya və ədəbi dil,* Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 659 s.
HÜSEYNZADƏ, Muxtar (1973), *Müasir Azərbaycan dili.* Morfologiya, III hissə, Bakı, "Maarif".
İŞBERDİN E. F. (1986), *İstoriçeskoe razvitie leksiki başkirskogo yazıka,* Moskva "Nauka" , 152 s.
JACKENDOFF R. (1984), *Sense and reference in a psychologically based semantics.//Talking minds.* Cambridge (Mass.), P. 49-72.
KADRİ, Bergamalı (2002), *Müyessiretü'l-Ulûm*, Hazır: Esra Karabacak, TDK, Ankara.
KARAHAN, Leyla (1995), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara, 167 s.
KATANOV N. F. (1903), *Opıt issledovaniya uryanxayskogo yazıka s ukazaniem glavneyşix otnoşeniy ego k drugim yazıkam tyurkskogo kornya,* 2. cilt, Kazan, 487 s. (Diğer Türk Kökenli Dillerle Temel Akrabalık İlişkilerinin Gösterilmesiyle Uryanxay Dilinin İncelenme Denemesi).
KAYDAROV, Abdu-Ali Turganbayulı, ORAZOV, Meyirbek (1985), *Türklük Bilgisine Giriş*, Aktaran: Dr. Vahit Türk, İstanbul, 1999, 228 s.
KÂZIM BEĞ M. (1846), *Obşaya grammatika turetsko-tatarskogo yazıka*, Kazan, 457 s. (Türk-Tatar Dilinin Genel Dil Bilgisi).
KAZIMOV, Qəzənfər (2004), *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*, Bakı, 499 s.
Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî (2000), Hazır: Prof. Dr. Recep Toparlı, Prof. Dr. Sadi Göğmeli, Doç. Dr. Nevzat H. Yanık, TDK, Ankara.
KONONOV A. N. (1956), *Grammatika Sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*. M.-L. İzd-vo AN SSSR (Türk Edebi Dilinin Dil Bilgisi).
---------- (1960), *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka,* M.-L. (Çağdaş Özbek Türkçesinin Dil Bilgisi).
---------- (1974), *Nekotorıe itogi razvitiya sovetskoy tyurkologii i zadaçi sovetskogo komiteta tyurkologov*. "Sovetskaya Tyurkologiya" Dergisi, No 2, s. 3-12 (Sovyet Türkolojisi Gelişiminin Bazı Sonuçları ve Sovyet Türkologları Komitesinin Görevleri).

---------- (1980), *Grammatika Yazıka Tyurkskix Runiçeskih Pamyatnikov VII-IX vv.* Leningrad "Nauka". Leningradskoe Otdelenie (VII-IX. yy. Türk Rünik Yazıtları Dilinin Dil Bilgisi).

---------- (1982), *İstoriya izuçeniya tyurkskix yazıkov v Rossii. Dooktyabrskiy period.* İzdanie vtoroe, Leningrad "Nauka", 299 s. (Rusya'da Türk Dillerinin İncelenme Tarihi. Ekime Kadarki Dönem).

KONONOV A. N, TENİŞEV E. R, FAZILOV E. İ. (1981), *Tyurkskoe yazıkoznanie v SSSR: itogi i perspektivı*. "Sovetskaya Tyurkologiya" Dergisi, No 1, s. 3-22 (SSCB'de Türk Dil Bilimi: Sonuçlar ve Perspektifler).

KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi),* TDK, Ankara, 1224 s.

MALOV S. E. (1928), *İbn-Muxanna o turetskom yazıke.* Zapiski kollegi vostokovedov, T. III, Vıp. 2, Leningrad, s. 221-248 (İbn-i Mühennâ Türk Dili Üzerine).

MASLOVA E. S. (2004), *Dinamika tipologiçeskix raspredeleniy i stabil'nost' yazıkovıx tipov,* "Voprosı Yazıkoznaniya" Dergisi, No 5, s. 3-16 (Dil Tipleri Değişmezliği ve Tipolojik Bölünmeler Dinamiği).

MELİORANSKİY P. M. (1900), *Arab filolog o turetskom yazıke,* Tipografiya İmperatorskiy AN.

---------- (1894-1897) *Kratkaya Grammatika Kazak-Kırgızskogo yazıka*. Orenburg, 1894, C. I, S. Petersburg, 1897, C. II (Kazak-Kırgız Dilinin Kısa Dil Bilgisi).

MİRZƏZADƏ H. İ. (1990), *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*, Azərb. Dövlət Universiteti, 375 s.

MUXAMEDOVA Z. B. (1973), *İssledovaniya po istorii turkmenskogo yazıka XI-XIV* vv. İzd-vo "Ilım", Aşxabad, 234 s. (Türkmen Türkçesinin XI-XIV. Yüzyıllar Tarihi Üzerine İnceleme).

MUSAEV K. M. (1964), *Grammatika karaimskogo yazıka. Fonetika , morfologiya*, Moskva (Karay Dilinin Dil Bilgisi. Ses Bilgisi, Biçim Bilimi).

MUSAEV K. M, POKROVSKAYA L. A, SEVORTYAN E. V, GADJİEVA N. Z, YULDAŞEV A. A, BASKAKOV N. A, KOVŞOVA A. A, TENİŞEV E. R, LEVİTSKAYA L. S, İSXAKOVA X. F, AŞNİN F. D. (1972), *Tyurkskoe yazıkoznanie v SSSR za pyatdesyat let.* "Sovetskaya Tyurkologiya" Dergisi, No 6, s. 3-19 (50 Yıl Zarfında SSCB'de Türk Dil Bilimi).

MUSAOĞLU, Mehman (2002), *Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler,* T. C. Kültür Bakanlığı, 320 s.

---------- (2003a), Türkçede Çeviri ve Aktarma. Bilig, Sayı: 24, s. 1-22.

---------- (2003b), *Türkeçenin İşlevsel Dilbilgisi ve Metin Kompozisyonu.* Dil Dergisi, Sayı:120, s. 22-40.

---------- (2004a), *Avrasya Türkçelerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi*. Dil Dergisi, Sayı:124, s. 53-81.

---------- (2004b) *Türk Dilbiliminde Dilbilgisi Çalışmaları*. Anadili, Dil Kültürü ve Eğitim Dergisi, Sayı:33, s. 26-35.

---------- (2004c), *Türkçe Dilbilgisinin Düzenlenmesinde Yeni Dilbilimsel Yöntemlerin Uygulanması Üzerine*. V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, II. Cilt, Ankara, s. 2138-2155.

MURYASOV R. Z, SAMİGULLİNA A. S, FEDOROVA A. L. (2004), *Opıt analiza otsenoçnogo vıskazıvaniya,* "Voprosı Yazıkoznaniya" Dergisi, No 5, s. 68-78 (Değerlendirilme Söyleminin Çözümlenişi Deneyi).

NURMANOV A, MAHMUDOV N, AHMEDOV A. (1992) *Uzbek tilinin mazmuniy sintaksisi*, Toshkent.

Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (2002), III hissə, Sintaksis, Slavyan Universiteti, Bakı, 191 s.

PHILOLOGIAE TURCICAE FUNDAMENTA. TOMUS PRIMUS, 1959, Wiesbaden Bd. I.

POKROVSKAYA L. A. (1964), *Grammatika gagauzskogo yazıka. Fonetika i morfologiya,* Moskva, İzd-vo "Nauka" (Gagavuz Türkçesinin Di Bilgisi: Ses Bilgisi ve Biçim Bilimi).

---------- (1978), *Sintaksis gagauzskogo yazıka v sravnitel'nom osveşenii*, Moskva, İzd-vo "Nauka" (Karşılaştrmalı Bağlamda Gagavuz Türkçesinin Söz Dizimi).

RADLOFF, WILHELM (1882), *Vergleihende Grammatik der nördlichen Türksprachen, I. Phonetik der nördlichen Türksprachen*. Leipzig.

RASSADİN V. İ. (1978), *Morfologiya tofalarskogo yazıka v sravnitel'nom osveşenii*, İzd- vo "Nauka", Moskva. 282 s. (Tofalar Dili Biçim Biliminin Karşılaştırmalı İncelenmesi).

SEVORTYAN E. V. (1962), *Affiksı glagoloobrazovaniya v Azerbaydjanskom yazıke. Opıt sravnitel'nogo issledovaniya.* İzd-vo Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 650 s. (Azerbaycan Türkçesinde Fiil Yapımı Ekleri)

---------- (1966), *Affiksı imennogo slovoobrazovaniya v Azerbaydjanskom yazıke. Opıt sravnitel'nogo issledovaniya*, Moskva (Azerbaycan Türkçesinde İsim Yapımı Ekleri).

SIZDIKOVA P. (1984), *XVIII-XIX ğğ. Qazaq ädäbi tiliniñ tarıxı*, Almatı, 246 s.

Sosyal Bilimlerde Süreli Yayınlar ve Bilgi Teknolojileri Sempozyumu (2005), Bilig Dergisi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2 Mart.

Sovremennıy kazakskiy yazık (1962), *Fonetika, morfologiya*. Almatı (Çağdaş Kazak Dili: Ses Bilgisi ve Biçim Bilimi).

SULEYMANOV, Oljas (2002), *Tyurki v doistorii. O proishojdenii drevnetyurkskix yazıkov i pismennostey*, Almatı, 320 s. (Tarih Öncesi Türkler: Eski Türk Dillerinin ve Yazılarının Kökeni Üzerine).

Tatarskaya grammatika (1993), T. I, 552 s, T. II 396 s, T. III, 1992, 488 s, Kazan, Tatar. Knijnoe İzd-vo.

TEKİN, Talat (1968), *A. Grammar of orkhon turkic*. İndiana University publications. The Hague (Uralic and altaic Series. Vol. 69).

TENİŞEV E. R. (1976a), *Stroy salarskogo yazıka*, Moskva, 575 s. (Salar Türkçesinin Yapısı).

---------- (1976b), *Stroy sarık-yugurskogo yazıka,* Moskva, 307 s. (Sarı Uygur Türkçesinin Yapısı).

---------- (1988), *Prinsipı sostavleniya istoriçeskix grammatik i istoriya tyurkskix literaturnıx yazıkov,* "Sovetskaya Tyurkologiya" Dergisi, No 1, s. 67-78 (Tarihî Dil Bilgisinin Düzenlenme İlkeleri ve Türk Dillerinin Edebî Dil tarihi).

TÄÇMYRADOW T, HUDAÝGULYEW M. (1970), *Häzirki zaman Türkmen edebi diliniñ fonetikasy,* Aşgabat.

THE TURKIC LANGUAGES (1998), L. Johanson and Éva Á. Ccató, London And NEW YORK, 474 s.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 9. Bahar. 2000.

Türkmen diliniñ grammatikasy (1999), Morfologiÿa, Aşgabat "Ruh" 601 s.

UĞURLU, Mustafa (2004), *Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği*. Bilig, Sayı 29, s. 30-39.

UZUN, Leyla Subaşı (1995), *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Ankara, 176 s.

UZUN, Nadir Engin (2000), *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul.

YAZIKİ NARODOV SSSR (1966), *Tyurkskie yazıki,* Moskva (SSCB Halkları Dilleri. Türk Dilleri)

YAZIKİ MİRA (1997), *Tyurkskie yazıki,* Bişkek (Dünya Dilleri. Türk Dilleri).

YOHANSON L. (1987), *Opredelennost' i aktual'noe çlenenie v turetskom yazıke* (Türk Dilinde Belirlilik ve Konuya ve Yoruma Göre Parçalanma), s. 398-425. -v sb. Novoe v zarubejnoy lingvistike. Vıp. XIX, Problemı sovremennoy tyurkologii, Moskva, "Progress" (Dil Biliminde Yenilikler. Çağdaş Türkolojinin problemleri).

ZALİZNİYAK ANNA A. (2004), *Fenomen mnogoznaçnosti i sposobı ego opisaniya,* "Voprosı Yazıkoznaniya" Dergisi, No 2, s. 20-45 (Çok Anlamlılık Olgusu ve Betimleme Yöntemleri).

Açıklamalar

[1.] Türkçe verileriyle yapılan lengüistik çalışmalarda, *bil-* ve *bilişim* sözlüksel bileşenleriyle gerçekleşen eylem-ad temelli isim ve sıfat türetmelerinin gerek bilişsel gerekse bilişimsel dil bilimi uygulamalarına ilişkin gelişmeleri Türkçede bundan sonra yeterince ifade edemeyeceği bildirilmektedir. Dolayısıyla, *bilişim* teriminin İngilizcedeki uygun soyut kavramı *bilgisayar, bilgi işlem* sözcükleriyle Türkçede tümüyle ifade edememesi gösterilmektedir. Bundan dolayı, Türkçede *bermek* eylem kökünün ve uygun türevlerinin kullanımının gerektiği söylenmekte ve İng. *Compute, computation, computational, computationalize, computerize, computationalist* kavramsallaştırmalarına ilişkin Türkçelerinin *bermek, berim, berimsel, berimselleştir, berimlenme, berimlettirme, berimselleştirme, berimselleşdirilme, bilgisayarlaştır, berimselcidir* kelimeleriyle verilmesi önerilmektedir. Nitekim İng. *Cognitive linguistics* ile *computational linguistics* ayrımı da eski ve yeni kök esaslı lengüistik betimlemede *bilişsel dilbilim* ve *berimsel dilbilim* olarak yapılabilir (Bozşahin, Zeyrek 2000: 41- 48).

[2]. Akop Dilaçar'ın (1971) eserinde incelenmiştir.

[3.] P. M. Melioranskiy, İbn-i Mühennâ'nın "Türk Dili Üzerine" adlı eserinin Oksfort'taki (3), Paris'deki ve Berlin'deki birer elyazması nüshalarını incelemiş ve konuya ilişkin yazdığı Arap Filologu Türk Dili Üzerine çalışmasını profesörlük tezi olarak savunmuştur. P. M. Melioranskiy, çalışmayı yaparken söz konusu eserin kime mahsus olduğunu bilmiyordu. Bundan dolayı, eserin bilinmeyen Arap kökenli bir yazara ait olduğunu varsayarak, çalışmasına *Arap Filologu Türk Dili Üzerine* adını vermiştir. 1920 yılında Kilisli Ruf'at, eserin 6. nüshası elyazmasını İstanbul Devlet Müzesinin Kütüphanesinde bularak İbn-i Mühennâ'ya ait olduğunu tespit etmiştir (Malov 1928: 221-248).

[4.] Geleneksellik, sözün dar anlamında konuşma-yazı dili incelenişindeki yöntem ve ilkelerin korunması, geniş anlamında ise aktarılan gelenektir. XIX-XX. yy. Ferdinand de Saussure'ce geliştirilen dillerin yalnız artzamanlı değil eşzamanlı olarak da incelenme yöntemi, 1950'li yıllarda Chomsky'in *üretimsel-dönüşümlü gramer* ekolüyle bir dilin çağdaş durumuna göre belirlendi. 1970'li yıllarda çağdaş dili yapı ve anlam bütününde iletişimsel olarak inceleme geleneği ortaya çıktı. 1990'lı yıllarından beri ise, bilişsel dil bilimi gerek üretimsel-dönüşümlü dil bilgisinin gerekse iletişimsel dil biliminin yapısal, anlamsal özelliklerini içererek, bilişimsel dil biliminin de gelişiminde temel oluşturarak işlevsel bir doğrultuda biçimlenmektedir. Bununla da son olarak ortaya çıkan herhangi bir dil bilimi yöntemi geleneksel olmakla *yenidir.* Chomsky ekolü dil durumu çağdaş gelişim mekanizminin incelenişiyle, üçüncü ekol gerek yapı gerekse anlamı tümüyle ele almakla ve dili iletişimsel-işlevsel bir sistem olarak irdelemesiyle *yenidir* (Musaoğlu 2002: 23-24).

[5.] Hıristiyan misyonerleridir. Onların bu kitabı, dil bilgisine ilişkin birçok konunun ilk kez olarak ele alınmasıyla bilinir. Yalnız belirtilen eserin yazısız Türk lehçelerini bağımsız diller ekseninde kavramsallaştırdığı da yadsınamaz. Nitekim benzeri çalışmalara ilişkin *Misyonerlik Grameri* tabiri ve uygun hareketi XIX. yüzyılda bütün dünyada yaygın olmuştur.

[6.] Azerbaycan, Özbek, Türkmen Türkçelerinden kaynak isimler, Lâtin temelli alfabelerinde verilmiştir. Diğer kaynakların adları, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisinde belirtilen Ortak Türk alfabesiyle (2000: 6) ve Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun'un (1996: 11-34) örnekleriyle düzenlediği bugünkü Türk alfabelerine göre yazılmıştır. Rus dilindeki kaynakların isimleri, *x,'* işaretlerinin eklenmesiyle ve Türkçe transliterasyonuyla yazılmış ve Türkçeye çevrilmiştir.

Turkish linguistics studies

Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU*

Abstract: The usage of the results of the cognitive and computational linguistics studies in social sciences and in appropriate fields is accelerated recently. In this context, the source type, descriptive and comparative-historical Turkish linguistics studies carried on since XI century, is summarized with basic subjects and cognitively evaluated with different linguistic traditions and directions. In addition to this, conceptualization and categorization problems of some linguistic descriptions, concerning Turkish language are mentioned.

Key Words: Cognitive, computational, Turkish literary languages and dialects, linguistics, grammar, conceptualization, categorization

* *Gazi University Faculty of Arts and Science department of modern turkish dialects and literatures*
mehman_musaoglu@mynet.com

Работы по тюркскому языкознанию

Мехман Мусаоглы, д. ф. н. *

Резюме: В последнее время в общественных науках и соответствующих отраслях постепенно набирает скорость процесс применения результатов компьютерно-инжинерной и когнитивно-концептуальной лингвистики. В этой же контексте с когнитивно-концептуальной точки зрения, резюмируются основными тематическими направлениями и оцениваются отличительными лингвистическими традициями фундаментальные описательные и сравнительно-исторические работы, проводимые по тюркскому языкознанию с XI века до наших дней. Вместе с этим, с точки зрения когнитивной лингвистики затронуты вопросы концептуальизации и категоризации некоторых лингвистических описаний тюркского языкознания.

Ключевые слова: когнитивный, компьютерный, тюркские *литературные* языки и наречия, языкознание, грамматика, концептуальизация, категоризация

* *Университет Гази, Факультет гуманитарных и естественных наук, Отделение современных тюркских наречий и литератур/Анкара*
mehman_musaoglu@mynet.com